

پژوهشی در آثار و تألیفات شیخ مرتضی انصاری

ناصرالدین انصاری

معرفی رساله‌های فقهی (۲۳ رساله)، کتابهای شیخ (۷ کتاب)، حواشی شیخ بر دیگر کتب (۶ حاشیه)، نوشته‌های اصولی (۱۰ رساله)، مجموعه فتاوی (۱۳ کتاب) و تقریرات درس شیخ (۲۸ کتاب) پرداخته‌ایم.
ب- کتابنامه شیخ انصاری، که دربرگیرنده نام کتابها و مقالاتی است که در خصوص زندگی شیخ - به تفصیل و یا به اجمال - به نگارش درآمده‌اند.

رساله‌های فقهی

۱- الإرث: محتوای این رساله، مهمات مسائل ارث است. این رساله در ۱۳۴ سطر، در سال ۱۳۵۷ ق، در ملحقات کتاب مکاسب، به چاپ رسیده است.

۲- التسامح فی أدلة السنن: نسخه خطی آن، به شماره ۸۸۴۳، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است. (این رساله در پایان «أوثق الوسائل» به چاپ رسیده است).
۳- تقلید المیت والأهلیم: این کتاب در پایان «مطرح الأنظار» به چاپ رسیده است.

۴- التقیة: رساله‌ای است بیش از ۲۰۰ سطر، که در ملحقات مکاسب، ص ۳۲۰-۳۲۵، به چاپ رسیده است.
بر این رساله، مرحوم میرزا فتح شهیدی تبریزی (۱۲۹۶-۱۳۷۲ ق) و مرحوم حاج شیخ عبدالله ماسقانی (م ۱۳۵۱ ق)، تعلیقه نگاشته‌اند.

۵- التییم الاستدلالی: رساله‌ای است مبسوط، که نسخه خطی آن را علامه تهرانی در کتابخانه میرزای شیرازی اوگ، دیده است. (الذریعه، ۴: ۵۱۸، شماره ۲۳۰۲)

۶- خلل الصلاة: نسخه خطی آن، به خط مؤلف، به شماره ۱۱۱۲۸، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.
۷- الرضاع: رساله‌ای است در ۴۸۰ سطر که نسخه خطی آن، به شماره ۱۰۲۳۲ (ظاهرآه به خط مؤلف، در سال ۱۲۸۱ ق نگاشته شده) موجود بوده و به عنوان ملحقات

۱. الذریعه، آقا بزرگ تهرانی، ۳: ۱۷۳، فهرست الفبایی کتابخانه آستان قدس، ۱۲۵/.

۲. فهرست الفبایی، کتابخانه آستان قدس.

آوازه علم و دانش فقیه بزرگ و پیشوای سترگ، فخر مجتهدین شیعه، حضرت شیخ مرتضی انصاری مرزها را درنور دیده و زندگانی شگفت او، همه را به تعجب واداشته است. روش اجتماعی، منش شخصی، زهد و تقوا، سیاست و کیاست، علم و دانش، تربیت و هدایت و از همه مهمتر تألیفات و آثار او سراسر شگفتی است. چگونه مردی با ۶۷ سال زندگی خویش (و ۱۵ سال ریاست عامه شیعیان) منشأ اینهمه آثار و برکات شده است؟ این جز با توفیق الهی و مدد خداوندی ممکن نیست.

همه دانشوران و مجتهدان با آثار قلمی آن مرد عظیم - به ویژه کتابهای رسائل و مکاسب - آشنایی داشته و به درک و فهم مطالب علمی و ژرف و دقیق این دو کتاب فخر می جویند. اما آثار قلمی شیخ تنها به این دو کتاب محدود نشده و نوشته‌های فقهی، اصولی و رجالی بسیار از آن قلم مبارک تراویده است، که بسیاری از آنها هنوز به چاپ نرسیده و نام آنها - جز برای عده‌ای از خواص - ناشناخته مانده است.

نویسنده این مقال، در راستای بزرگداشت و تکریم شیخ اعظم برآن شد تا نوشتاری در دو بخش ساخته و پرداخته کند:
الف- تألیفات و آثار شیخ انصاری. این بخش شامل فهرست کامل آثار علمی شیخ، اعم از تألیفات و حواشی و تقریرات و مجموعه فتاوی شیخ، و نیز توصیف شرحها، تعلیقه‌ها، ترجمه‌ها و حاشیه‌های آنها، معرفی نسخه‌های خطی و چاپی (البته تا حد امکان) است. در این بخش به

مکاسب، ص ۳۷۶-۳۸۹، به چاپ رسیده است. بر این رساله، شیخ محمد باقر بهاری همدانی، حاشیه ای نوشته است.^۳ شیخ آقا یزید تهرانی، می نویسد: «الرشاعیات، نوشته شیخ علی اکبر حکمی یزدی (۱۳۲۲ق)، به منزله ترجمه این رساله می باشد».^۴

۸- الزکاة الاستدلالی: این رساله، در ملحقات مکاسب، به چاپ رسیده است. (همان ۱۲: ۴۴، شماره ۲۷۴)
۹- صلاة الجماعة: شیخ -رحمة الله علیه- ابتدا شرحی بر فصل صلاة الجماعة کتاب «ارشاد الأذهان» علامه نگاشته است و سپس رساله مستقلی درباره نماز جماعت و با تلفیق آن دو اثر، و حذف مکررات، رساله فوق، در دسترس اهل علم قرار گرفته است. این اثر، در ۱۵۷۰ سطر، به سال ۱۳۰۰ق، در تهران، به چاپ رسیده است. (همان ۱۵: ۶۲، شماره ۴۳۴)
۱۰- کتاب الصوم: رساله ای است مبسوط و استدلالی درباره روزه و مسائل مختلف آن که با کتاب «طهارت» به چاپ رسیده است. (همان ۱۰۰، شماره ۶۶۱)

۱۱- العدالة: این رساله در ۵۱۵ سطر، در ملحقات مکاسب، ص ۳۲۶-۳۲۷، به چاپ رسیده است. بر این رساله، میرزا فتاح شهیدی تبریزی، شرح، و علامه مامقانی، تعلیقه نگاشته است.
۱۲- کتاب الغصب: نسخه خطی این رساله، در کتابخانه حاج ملا علی محمد نجف آبادی، در نجف اشرف، موجود بوده است. (همان ۱۶: ۵۷، شماره ۲۷۶)

۱۳- قاعده لا ضرر: این رساله، در توضیح قاعده الاضرار ولا ضرار فی الاسلام است. رساله مزبور، در ۱۴۹ سطر، در ملحقات مکاسب، ص ۳۷۲-۳۷۶، به چاپ رسیده است. مرحوم شیخ، در کتاب «فرائد الأصول»، ص ۳۱۴-۳۱۸، در ۱۱۰ سطر، درباره قاعده فوق، بحث کرده است. مرحوم مامقانی، بر این رساله تعلیقانی زده است.
۱۴- قاعده من ملک: رساله ای است در توضیح قاعده «ان من ملک شیئاً ملک الإقرار به»، در ملحقات مکاسب، ص ۲۶۸-۳۱۷، در ۱۴۹ سطر، به چاپ رسیده است.
مرحوم شیخ محمد حسن آل کبه بغدادی (م ۱۳۳۶ق)، بر این رساله حاشیه نوشته است.

۱۵- رساله فی القرعة
۱۶- رساله فی القضاء عن المیت: این رساله در ملحقات مکاسب، ص ۳۲۸-۳۴۶، در ۳۱۰ سطر، به چاپ رسیده است. مرحوم میرزا فتاح شهیدی تبریزی و مرحوم مامقانی، بر آن تعلیقه نگاشته اند.

۱۷- القضاء و الشهادات: نسخه خطی آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، به خط سید حسین موسوی امامی، که در سال ۱۲۸۱ق نوشته شده، به شماره ۲۵۲۶، موجود است.^۵

۱۸- رساله فی المتعة و جواب بعض العامة: نسخه خطی آن، به خط علی بن صالح بن سمیع، شاگرد شیخ، نزد شیخ مهدی شرف الدین، موجود است. (همان، ۱۹: ۶۷)
۱۹- رساله فی المصاهرة: این رساله، شرح ارشاد علامه حلی است که در بخش ملحقات مکاسب، ص ۳۹۰-۴۰۰، در ۲۸۳ سطر، به چاپ رسیده است.

۲۰- رساله فی منجزات المریض. (همان، ۲۳: ۱۹، شماره ۷۸۷۵)

۲۱- رساله فی المواسعة و المضایقة: این رساله در نهایت دقت، در بخش ملحقات مکاسب، ص ۳۴۷-۳۶۷، در ۷۲۰ سطر، به چاپ رسیده است. این رساله تعلیقه ای دارد از مرحوم مامقانی.

۲۲- رساله فی النکاح: بحثی است مبسوط که به منزله شرح مزجی بر کتاب النکاح «ارشاد الأذهان» علامه، درباره ازدواج، اقسام و مسائل آن نوشته شده و به ضمیمه مکاسب، در تهران به سال ۱۳۰۰ق، در ۱۲۸۰ سطر، به چاپ رسیده است.

۲۳- الوصایا: این رساله در ۷۲۶ سطر، همراه با مکاسب، در سال ۱۳۰۰ق، در تهران به چاپ رسیده است. نسخه خطی این رساله، به شماره ۱۱۱۲۷، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.^۷
کتابهای شیخ -رحمه الله-

۱- اصول فقه: این کتاب، مشتمل است بر شصت و دو مبحث در مباحث الفاظ و ادله عقلیه. برخی از مباحث آن عبارتند از: واجب مشروط، مقدمه واجب، مسأله ضد، اجتماع امر و نهی، بعض مفاهیم، مطلق و مقید، عمل به عموم، حسن و قبح و اجتهاد و تقلید. علامه تهرانی می نویسد: «نسخه ای از آن، که از روی خط مؤلف نوشته شده، در کتابخانه مرحوم میرزای شیرازی، موجود است».

۳. همان مدرک، ۲۸۳/.

۴. نهای البشر، ۴: ۱۶۰۸.

۵. زندگانی و شخصیت شیخ انصاری، ص ۱۳۴.

۶. الذریعه، ۱۷: ۱۴۱، شماره ۷۳۴؛ فهرست الفبایی: ۴۴۸.

۷. فهرست الفبایی، ۶۰۳.

تألیفات شیخ مرتضی انصاری

همچنین نسخه ای از آن، تحت عنوان «افادات» به شماره ۱۱۷۱ و زمان کتابت ۱۲۹۶، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.^۸

۲- رجال: این کتاب دارای نزدیک به ۶۰۰۰ سطر و بیش از خلاصه علامه حلی است. در این کتاب، تمامی ثقات و ممدوحین که به روایات آنان عمل می شود، به ترتیب کتب رجال، ذکر کرده و سپس بابی برای کنی و القاب اختصاص داده است. و آنگاه مشیخه تهذیب و فقیه و فواید دیگری بدان افزوده و از کتب حتمه رجالیه تجاوز نکرده است.

نسخه خطی آن، به شماره ۳۶۱۷، به خط شیخ محمدحسین قمشه ای، به سال ۱۲۸۱ ق نوشته شده، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.^۹

۳- الخمس الاستدلالی: کتابی است مبسوط، در شرح و تبیین کتاب الخمس «ارشاد الأذهان» علامه حلی، (همان، ۲۵۶: ۷، شماره ۱۲۵۴)

۴- الصلاة الاستدلالی: کتابی است بزرگ و در نهایت دقت و مشحون از استدلال. نسخه خطی آن، به خط مؤلف، به شماره ۱۱۱۳۰، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود و مستقلاً نیز به چاپ رسیده است.

مرحوم آقا شیخ ابراهیم بن احمد محقق رودسری (ق ۱۴) تعلیقه ای بر این کتاب، نگاشته است.^{۱۰}

۵- الطهارة: این کتاب یکی از کتابهای مشهور و مشحون از تحقیقات و دقایق است؛ از این رو، مورد توجه دانشمندان قرار گرفته است. برخی از حواشی آن عبارتند از:

* حاشیه مرحوم میرزا ابوالحسن مشکینی بن عبدالحسین (۱۳۰۵-۱۳۵۸ ق).

* حاشیه مرحوم سید اسماعیل مرندی بن سید نجف (۱۲۲۸-۱۳۱۸ ق).

* حاشیه مرحوم شیخ محمد حسن آل کبه بن محمد صالح بغدادی (م ۱۳۳۶ ق).

* حاشیه مرحوم شیخ محمد انصاری دزفولی بن شیخ منصور (۱۲۵۴-۱۳۳۲ ق). وی، بر ملحقات طهارت نیز حاشیه نگاشته است.

* حاشیه مرحوم سیدحسین بادکوبی لاهیجی بن سیدرضا (۱۲۹۳-۱۳۵۸ ق).

* حاشیه مرحوم شیخ محمد حسین خیابانی تبریزی بن محمدجعفر (۱۲۹۹-۱۳۹۱ ق).

* حاشیه مرحوم ملا محمد حسین فشارکی بن محمدجعفر، (م ۱۳۵۳ ق).

* حاشیه مرحوم شیخ محمد حسین کمپانی بن حاج محمدحسن (۱۲۹۶-۱۳۶۱ ق).

* حاشیه مرحوم شیخ عبدالحمید حائری رشتی بن شیخ عیسی (۱۲۹۲-۱۳۷۳ ق).

* حاشیه مرحوم سید عبدالصمد جزائری بن سید احمد (۱۲۴۳-۱۳۳۷ ق).

* حاشیه مرحوم سید عبدالله ثقة الاسلام بن سید محسن اصفهانی (۱۲۵۸-).

* حاشیه مرحوم علی مرندی بن ملا محمد جواد (۱۲۸۷-۱۳۷۰ ق).

* حاشیه مرحوم غلامحسین مرندی (از تلامذه آخوند و میرزا حسین خلیلی).

* حاشیه مرحوم میرزا محمدعلی خوانساری بن حاج محمدحسن (۱۲۵۴-۱۳۳۲ ق).

* حاشیه مرحوم شیخ هادی کاشف الغطاء بن شیخ عباس (۸۹ یا ۱۲۹۰-۱۳۶۱ ق).

کتاب فوق، در ۳۵۵ صفحه رحلی، ۱۳۱۳۵ سطر، همراه با رساله های تقیه، عدالت، قضاء از میت، موسسه و مضایقه، قاعده من ملک و قاعده لاضرر، به چاپ رسیده است. ۶- المتاجر یا المكاسب: این کتاب از دقیق ترین آثار شیخ و از دیرباز تاکنون، مدار تعلیم و تعلم در حوزه های علمیه شیعه بوده است. عالمان، از زمان مؤلف، تاکنون، بر آن شروح و تعلیقات و ترجمه های فراوانی نگاشته اند. این کتاب، مشتمل بر سه بخش است:

الف- المكاسب المحرمه: در بیش از ۲۶۵۰ سطر، ص ۲-۷۸. در این بخش، از کسبه های حرام، از حیث عین و منفعت، بحث می شود.

ب- کتاب البیع: در بیش از ۴۶۸۰ سطر، ص ۷۹-۲۱۴. در این بخش، امتهات و رئوس مسائل بیع، به گونه ای مفصل، خصوصاً بیع فضولی، مورد بحث قرار گرفته است. ج- کتاب الخیارات: در بیش از ۳۶۶۰ سطر، ص ۲۱۴-۳۱۹.

در این بخش، به تفصیل از هفت خیار: مجلس،

۸. الذریعه ۲: ۲۱۰، شماره ۱۶: ۳۲۳، شماره ۱۵: ۱۵۰، فهرست الفبایی: ۶۱.

۹. الذریعه ۱۰: ۱۵۰، شماره ۲۷۵: ۲۷۶، فهرست الفبایی: ۲۷۶.

۱۰. الذریعه ۱۵: ۶۰، شماره ۴۱۹: ۳۸۵، فهرست الفبایی: ۳۸۵.

۱۳. الدرر من الشرعیة فی الفقه الإمامیة، ابو عبدالله محمد بن مکی بن جزینی عاملی (۷۳۴-۷۸۶ق).
۱۴. ذخیرة المعاد فی شرح الإرشاد، مولی محمد باقر بن مولی محمد مؤمن خراسانی (۱۰۱۷-۱۰۹۰ق).
۱۵. ذکری الشیعة فی احکام الشریعة، شهید اول.
۱۶. روض الجنان فی شرح إرشاد الأذهان، شیخ زین الدین بن علی بن احمد بن محمد جیبی عاملی (۹۱۱-۹۶۵ق).
۱۷. الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، شیخ زین الدین علی بن احمد بن محمد جیبی عاملی.
۱۸. ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل، سید علی بن محمد بن ابی المعالی صغیر طباطبایی حائری (۱۱۶۱-۱۲۳۱ق). شرح مختصر النافع محقق حلی.
۱۹. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، محمد بن احمد بن ادریس عجلی حلی (۵۴۳-۵۹۸ق).
۲۰. شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید حلی (۶۰۲-۶۷۶ق).
۲۱. شرح بر تجارة قواعد علامه حلی، از شیخ جعفر کاشف الغطاء.
۲۲. غنیة النزوع إلى علمی الأصول والفروع، سید ابوالمکارم حمزة بن علی بن زهرة حسینی حلی (۵۱۱-۵۸۵ق).
۲۳. قواعد الأحکام فی مسائل الحلال والحرام، علامه حلی.
۲۴. الکافی فی الحدیث، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحق کلینی رازی (۳۲۹ق).
۲۵. کشف الغطاء عن خفیات مهمات الشریعة الغراء، شیخ جعفر بن خضر جناحی نجفی (۱۲۲۸ق).
۲۶. اللمعة الدمشقیة، شهید اول.
۲۷. المبسوط فی الفقه، شیخ طوسی.
۲۸. مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان، شیخ احمد بن محمد اردبیلی نجفی (۹۹۳ق).
۲۹. مختلف الشیعة فی احکام الشریعة، علامه حلی.
۳۰. مدارک الأحکام فی شرح شرائع الإسلام، سید محمد بن علی بن حسین موسوی عاملی (۱۰۰۹ق).
۳۱. مسالک الأفهام فی شرح شرائع الإسلام، شهید ثانی.
۳۲. مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلامة، سید محمد جواد موسوی عاملی.
۳۳. من لایحضره الفقیه، ابوجعفر محمد بن علی بن حسن بن موسی بن بابویه قمی (حدود ۳۰۶-۳۸۱ق).

حیوان، غبن، تأخیر، شرط، رؤیت، عیب و مستطعات آنرا و شروط صحت عقد و احکام خیاب و قبض، بحث می شود. مؤلف بزرگوار، در این کتاب، آرا و نظریات بسیاری از فقهای شیعه و مذاهب اربعه را به بونته نقد و بررسی گذارده و متبحرانه، حقایق مطلب را برای طالبان، تشریح کرده است. وی، در این اثر، نه تنها از کتب فقهی، بلکه از کتب حدیث، تفسیر، لغت، اخلاق، و حتی از کتب کلامی همچون: «نهج الحق» و «کشف الصدق» برای اثبات مطالب فقهی خود، بهره برده است.

این کتاب، چندین بار، از جمله به سال ۱۳۰۰ق، در تهران، به گونه رحلی و چاپ سنگی، به تصحیح مرحوم حاج سید محمد حسینی لواسانی و به سال ۱۳۷۴ق، در تبریز، در قطع وزیری بزرگ و چاپ سنگی، به تصحیح حاج میرزا آقا احمد تبریزی، چاپ و منتشر گردیده است.

مصادر مهم مکاتب

۱. إرشاد الأذهان إلى احکام الإیمان، آیت الله علامه حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی (۶۴۸-۷۲۶ق).
۲. الإستبصار فی ما اختلف من الأخبار، شیخ الطائفة محمد بن حسن بن علی طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق).
۳. الانتصار فی انفرادات الإمامیة، علم الهدی السید المرتضی علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن الامام الکاظم - علیه السلام - (۳۵۵-۴۳۶ق).
۴. ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، فخر المحققین ابوطالب محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۶۸۲-۷۷۱ق).
۵. تبصرة المتعلمین فی احکام الدین، علامه حلی - قدس سره -.
۶. تحریر الأحکام الشرعیة علی مذاهب الإمامیة، علامه جمال الدین ابومنصور حسن بن سدید الدین یوسف حلی.
۷. تذکرة الفقهاء، علامه حلی.
۸. تهذیب الأحکام، شیخ الطائفة طوسی.
۹. جامع المقاصد فی شرح القواعد، زین الدین علی بن حسین بن علی بن عبدالعالی کرکی (۹۴۰ق).
۱۰. جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام (به گونه ضمنی نه به تصریح)، شیخ محمد حسن بن باقر بن عبدالرحیم اصفهانی نجفی (۱۲۰۲-۱۲۶۶ق).
۱۱. الحدائق الناظرة فی احکام العترة الطاهرة، شیخ یوسف بن احمد بن ابراهیم و رازی بحرانی (۱۱۰۷-۱۱۸۶ق).
۱۲. الخلاف فی الأحکام، شیخ طوسی.

۳۴. المهدب البارع في شرح المختصر النافع، ابو عباس جمال الدين احمد بن شمس الدين محمد بن فهد اسدی حلی (۷۵۷-۸۴۱ق).
۳۵. النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، شیخ طوسی. برخی از محشین مکاسب
- ۱- سید ابوتراب بن سید ابوالقاسم موسوی خوانساری (۱۲۷۱-۱۳۴۶ق)، از شاگردان ملا حبیب الله رشتی و شیخ محمد حسین کاظمی.
- ۲- میرزا ابوالحسن مشکینی اردبیلی (۱۳۰۵-۱۳۵۸ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزا محمد تقی شیرازی.
- ۳- سید ابوطالب بن ابوتراب خراسانی قاینی (م ۱۲۹۳ق)، از شاگردان شیخ محمد حسین کلباسی و شیخ محسن خنفر.
- ۴- حاج میرزا ابوالفضل تهرانی بن میرزا ابوالقاسم کلانتری، صاحب «مطارج الأنظار» و صاحب «شفاء الصدور في شرح زیارة العاشور» (۱۲۷۳-۱۳۱۶ق)، از شاگردان پدرش و ملا حبیب الله رشتی و میرزای شیرازی.
- ۵- سید ابوالقاسم بن سید علی اکبر موسوی خوبی (۱۳۱۷-۱۴۱۳ق)، از شاگردان نائینی، کمپانی و آقا ضیاء عراقی.
- ۶- سید ابوالقاسم بن سید معصوم حسینی گیلانی اشکوری نجفی (۲۴ یا ۱۳۲۵ق)، از شاگردان میرزا حبیب الله رشتی. وی شرحی بر مکاسب به نام «بلغة الطالب في حاشية المكاسب»، از اول بیع تا مسأله تعارض مقومین، نوشته است.
- ۷- شیخ احمد بن علی کاشف الغطاء نجفی (م ۱۳۴۴ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و سید محمد کاظم یزدی. حاشیه وی را، شیخ شمس الدین زنجانی «نیل المطالب لتحصيل المكاسب» نام نهاده است.
- ۸- میرزا احمد بن نجفعلی امینی تبریزی (۱۲۸۷-۱۳۷۰ق)، از شاگردان میرزا اسدالله بن محسن تبریزی.
- ۹- شیخ احمد بن حسین تفرشی نجفی (م حدود ۱۳۰۹ق)، از شاگردان شیخ و فاضل ایروانی محمد بن محمد باقر.
- ۱۰- سید احمد سبط الشیخ دزفولی (۱۲۸۰-۱۳۵۵ق)، از شاگردان میرزای شیرازی و آخوند خراسانی.
- ۱۱- آقا شیخ احمد سلطان آبادی (م حدود ۱۳۱۵ق)، حاشیه بر بیع تا آخر مکاسب.
- ۱۲- احمد علموی یزدی بن ملا حسین اردکانی (۱۳۱۹-۱۳۹۳ق)، از شاگردان میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی.
- ۱۳- حاج ملا احمد شبستری (م ۱۳۰۶ق)، از شاگردان شیخ و فاضل ایروانی و سید حسین کوه کمری.
- ۱۴- میرزا احمد بن میرزا محمد حسن آشتیانی (۱۳۰۰-۱۳۹۵ق)، از شاگردان میرزا محمد هاشم رشتی و میرزای نائینی.
- ۱۵- سید اسماعیل بن سید نجف مرندی (حدود ۱۲۲۹-۱۳۱۸ق)، از شاگردان شیخ.
- ۱۶- سید محمد باقر بن مرتضی درچه ای اصفهانی (م ۱۳۴۲ق)، از شاگردان میرزا حبیب الله رشتی.
- ۱۷- شیخ محمد باقر بهاری همدانی بن محمد جعفر (م ۱۳۳۳ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزای رشتی و میرزا حسین خلیلی و ...
- ۱۸- شیخ محمد باقر بن مهدی نجم آبادی (۱۲۶۴-۱۳۴۷ق)، از شاگردان ملا حسینقلی همدانی.
- ۱۹- میرزا محمد باقر زنجانی (۱۳۱۲-۱۳۹۴ق)، از شاگردان میرزای نائینی (حاشیه بر بیع و خیارات).
- ۲۰- میرزا محمد تقی حائری شیرازی، پیشوای انقلاب ۱۹۲۰ عراق (م ۱۳۳۸ق)، از شاگردان میرزای شیرازی اول و فاضل اردکانی شیخ محمد حسین.
- ۲۱- شیخ محمد تقی بن ملا محمد آملی تهرانی (۱۳۰۴-۱۳۹۱ق)، صاحب «مصباح الهدی»، از شاگردان آقا ضیاء عراقی و نائینی.
- ۲۲- سید تقی بن یوسف رودباری رشتی (۱۳۵۹-)، از شاگردان شیخ عبدالله مازندرانی و سید اسدالله اشکوری.
- ۲۳- شیخ جواد بن فاضل ایروانی (۱۲۸۷-)، از شاگردان آخوند خراسانی، شریعت اصفهانی و سید محمد کاظم یزدی (حاشیه بر خیارات).
- ۲۴- شیخ محمد جواد بلاغی نجفی (۱۲۸۲-۱۳۵۲ق)، از شاگردان آقارضا همدانی، میرزا محمد تقی شیرازی و آخوند خراسانی (این کتاب «العقود المفصلة» نام دارد).
- ۲۵- ملا محمد جواد بن عباس صافی گلیسایگانی (۱۲۸۸-۱۳۷۸ق)، از شاگردان آقا نجفی اصفهانی و سید محمد باقر درچه ای.
- ۲۶- شیخ جعفر بن باقر آل محبوبه نجفی (م ۱۳۷۷ق)، صاحب «ماضی النجف و حاضرها» و از شاگردان میرزای نائینی و آقا ضیاء عراقی.
- ۲۷- شیخ جمال الدین بن محمد حسن نائینی نجفی، از شاگردان شیخ موسی خوانساری و میرزای نائینی.
- ۲۸- میرزا حبیب الله رشتی بن محمد علی (۱۲۳۴-۱۳۱۲ق)، صاحب بدایع الافکار، از اکابر شاگردان شیخ (این کتاب با حاشیه امامقانی، به چاپ رسیده است).

- ۲۹- میرزا محمد حسن بن حاج ملا علی علیاری تبریزی (۱۲۶۶-۱۳۵۸ق)، از شاگردان پدرش و آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی.
- ۳۰- حاج شیخ محمد حسن مامقانی (۱۲۳۸-۱۳۲۳ق)، صاحب «ذرایع الأحكام فی شرح شرایع الإسلام» از شاگردان شیخ و سید حسین کوه کمری. این کتاب به نام «غایة الآمال» در ۱۳۱۶ق، به چاپ رسیده است (قسمت محرمة، مفصل، بیع متوسط و خيارات مختصر است).
- ۳۱- سید حسین بن عباس حسینی اشکوری (م ۱۳۴۹ق)، از شاگردان میرزای رشتی و آخوند خراسانی.
- ۳۲- سید حسین بن سیدرضا حسینی لاهیجی (۱۲۹۳-۱۳۵۸ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزا محمدتقی شیرازی (حاشیه بر خيارات).
- ۳۳- شیخ محمد حسین کاشف الغطاء (۱۲۹۴-۱۳۷۳ق)، صاحب «أصل الشیعة وأصولها» و از شاگردان شیخ عباس کاشف الغطاء و میرزا حسین خلیلی و سید یزدی. این کتاب به نام «النظر الشاقب فی شرح کتاب المکاسب» (مکاسب محرمة تا بیع مکیل و موزون) شهرت دارد.
- ۳۴- میرزا محمد حسین بن محمد جعفر تبریزی (حاشیه بر خيارات).
- ۳۵- سید حسین بن سید علی بختیاری اصفهانی (م ۱۳۶۸ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزا محمدتقی شیرازی (حاشیه بر خيارات).
- ۳۶- سید حسین بن سید علی موسوی حنّامی (۱۲۹۸-۱۳۷۹ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی و شریعت اصفهانی.
- ۳۷- حاج شیخ محمد حسین کمپانی بن محمد حسن معین التجار اصفهانی (۱۲۹۶-۱۳۶۱ق)، صاحب «نهاية الدراية» و از شاگردان آخوند خراسانی و حاج آقا رضا همدانی و فشارکی. این حاشیه در ۳۳۲ صفحه در سال ۱۳۶۳ق، به چاپ رسیده است (حاشیه بر بیع).
- ۳۸- شیخ حسین بن عبد علی تبریزی تفتچی (۱۳۱۴-۱۳۶۰ق)، از شاگردان شریعت اصفهانی و شیخ حسن مامقانی.
- ۳۹- شیخ دخیل بن محمد حنّامی نجفی (م ۱۳۰۵ق)، از شاگردان سید مهدی قزوینی و شیخ محمد حسین کاظمی.
- ۴۰- حاج آقا رضا همدانی بن شیخ محمد هادی (م ۱۳۲۲ق)، از شاگردان میرزای شیرازی اول. نسخه خطی این حاشیه، به شماره ۸۸۵۵، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.
- ۴۱- سید محمدرضا مازندرانی اصفهانی بن سید علی حسینی (م ۱۲۹۲ق)، از شاگردان شیخ و سید حسن مدرس.
- ۴۲- شیخ محمدرضا بن محمد باقر تبریزی نجفی (۱۲۶۵-۱۳۳۱ق)، از شاگردان سید حسین کوه کمری و ملا حسینقلی همدانی.
- ۴۳- سیدرضا محمد موسوی لنکرانی (۱۲۵۰-۱۳۲۲ق).
- ۴۴- حاج آقا رضا مدنی کاشانی (۱۳۲۰-۱۴۱۲ق)، از شاگردان حاج شیخ عبدالکریم حائری (حاشیه خيارات).
- ۴۵- شیخ محمدرضا بن محمد مظفر نجفی (۱۳۲۳-۱۳۸۳ق)، صاحب «أصول الفقه» و از شاگردان میرزای نائینی، شیخ محمد حسین کمپانی و آقا ضیاء عراقی. حاشیه او بر خيارات «فیض الباری فی شرح المکاسب للمحقق الأنصاری» نام دارد.
- ۴۶- شیخ زلفعلی زنجانی (م حدود ۱۳۴۰ق)، این نوشتار «کم ترک الأول للأخر» نام دارد.
- ۴۷- شیخ محمدرضا معزی دزفولی (م ۱۳۵۲ق)، از شاگردان آخوند خراسانی.
- ۴۸- سید رضی بن سید احمد موسوی مستنبط (۱۲۷۰-۱۳۴۷ق)، از شاگردان میرزای رشتی و سید کوه کمری و فاضل ایروانی.
- ۴۹- شیخ شعبان بن مهدی گیلانی (م ۱۳۴۸ق)، شاگرد میرزای رشتی.
- ۵۰- سید شهاب الدین بن محمود مرعشی نجفی (۱۳۱۵-۱۴۱۱ق)، از مراجع معاصر و شاگرد مرحوم حائری یزدی.
- ۵۱- شیخ شهاب الدین بن محمدتقی اشراقی بن آیت الله میرزا محمد ارباب قمی (م ۱۴۰۲ق).
- ۵۲- سید محمد صادق بحر العلوم بن سید حسن اصفهانی و سید محسن حکیم (۱۳۱۵-۱۳۹۰ق)، از شاگردان نائینی، سید ابوالحسن اصفهانی و سید محسن حکیم.
- ۵۳- آقا ضیاء عراقی (۱۲۷۸-۱۳۶۱ق)، از اجلة تلامذة آخوند خراسانی، (حاشیه بر بیع).
- ۵۴- شیخ عبدالحسن بن عیسی حائری (۱۲۹۲-۱۳۷۳ق)، از شاگردان آخوند خراسانی، سید یزدی و شریعت اصفهانی.
- ۵۵- سید عبدالرزاق بن محمد عباس موسوی مقدم (۱۳۱۶-۱۳۹۱ق)، از شاگردان آقا ضیاء عراقی و میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی.
- ۵۶- شهید سید عبدالحسن دستغیب شیرازی (۱۳۳۲-۱۴۰۲ق)، از شاگردان سید اصفهانی، شیخ کاظم شیرازی و میرزا آقا اصطهباناتی.

پژوهشی بر آثار و تألیفات شیخ مرعشی اصفهانی

- الغطاء. بر آن تعلیقاتی از سوی شیخ عبدالرسول یزدی نوشته شده است (الذریعة ۱۱: ۴۸)، این کتاب در ۳۸۰ صفحه و سال ۱۳۱۲ ق. به چاپ رسیده است، (همراه با دو رساله به نماز احتیاط و منجزات مریض)، نسخه خطی آن به شماره ۱۳۰۱۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.
- ۶۹- آخوند خراسانی ملا محمد کاظم بن حسین (۱۲۵۵-۱۳۲۹ ق.)، صاحب «کفایة الأصول» و از شاگردان شیخ و میرزای شیرازی.
- ۷۰- شیخ محمد کاظم شیرازی بن حاج حسین (۱۲۹۰-۱۳۶۶ ق.).
- ۷۱- سید محسن بن مهدی طباطبایی حکیم (۱۳۰۶-۱۳۹۰ ق.)، صاحب «مستمسک العروة الوثقی» و از شاگردان آخوند خراسانی و سید یزدی و میرزای نائینی.
- این کتاب «نهج الفقاهة» (شرح بیع و خیارات) نام دارد و به چاپ رسیده است.
- ۷۲- شیخ محمدعلی کاظمینی خراسانی بن شیخ حسن حسین قمی و میرزا محمد آقازاده. (۱۳۰۹-۱۳۶۵ ق.)، از شاگردان میرزای نائینی و حاج آقا محمد حسین قمی و میرزا محمد آقازاده.
- ۷۳- شیخ علی بن محمود سماکه حلی (۱۳۲۰-)، از شاگردان میرزای نائینی و آقا ضیاء عراقی.
- ۷۴- شهید سید محمدعلی قاضی طباطبایی بن محمد باقر (۱۳۳۱-۱۳۹۹ ق.)، از شاگردان شیخ محمد حسین کاشف الغطاء و سید محسن حکیم.
- ۷۵- شیخ علی اکبر حکمی یزدی بن محمد مهدی (۱۳۲۲ ق.)، از شاگردان آقا محمد رضا قمشاهی و میرزا محمد حسن آشتیانی و میرزا ابوالقاسم کلانتری.
- ۷۶- میرزا محمد علی خوانساری بن حاج محمد حسن (۱۲۵۴-۱۳۳۲ ق.)، از شاگردان سید حسین کوه کمبری و مجدد شیرازی و میرزای رشتی.
- ۷۷- شیخ غلامحسین مردندی، از شاگردان آخوند خراسانی و حاج میرزا حسین خلیلی.
- ۷۸- شیخ قاسم اسلامی (۱۴۰۰ ق.)، از شاگردان سید محمد تقی خوانساری و میر سید علی یثربی.
- ۷۹- ملا محمد بن محمد باقر فاضل ایروانی (م ۱۳۰۶ ق.)، از شاگردان صاحب جواهر و صاحب ضوابط و شیخ. حاشیه ایشان در ۳۰۰ صفحه در ۱۳۶۵ ق. به چاپ رسیده است.
- ۸۰- سید محمد بن محمد تقی حسینی تنکابنی (۱۲۷۷-۱۳۵۹ ق.)، صاحب «ایضاح الفرائد» و از اعاضد شاگردان میرزای آشتیانی.

- ۵۷- سید عبدالحسین مجتهد لاری بن عبدالله (۱۲۶۴-۱۳۴۳ ق.)، از شاگردان میرزای شیرازی اول. پیشوای انقلاب خطه فارس، علیه استعمار انگلیس.
- ۵۸- شیخ عبدالله مازندرانی بن محمد نصیر (۱۲۵۶-۱۳۳۰ ق.)، از اکابر شاگردان محقق رشتی و سید مهدی جعفری.
- ۵۹- شیخ عبدالله بن محمدعلی رایتی کرمانی نجفی (۱۲۵۴-۱۳۲۷ ق.)، از شاگردان شیخ و میرزای مجدد شیرازی.
- ۶۰- شیخ عبدالکریم بن علی جزایری (۱۲۸۹-۱۳۸۲ ق.)، از شاگردان آخوند خراسانی و شیخ محمد طه نجف و سید یزدی.
- ۶۱- حاج شیخ عبدالله بن شیخ محمد حسن مامقانی (۱۲۹۰-۱۳۵۱ ق.)، صاحب «تنقیح المقال» توضیح غایب الامال در شرح مکاسب شیخ، از اوّل تا خیار رؤیت، از تألیفات پدرش بوده و ایشان آن را تا آخر خیارات تکمیل کرده است. علاوه بر آن، بر رساله های «تنقیح»، «مواضعه و مضایقه»، «عدالت»، «قضا از میت»، «قاعده لاضرر» و «قاعده ملک» حاشیه هایی دارد که در سال ۱۳۴۵ ق. در سه جلد، در نجف اشرف به چاپ رسیده است. جلد سومش حواشی ملحقات ششگانه مکاسب است به نام «قلاند ثبته».
- ۶۲- سید علی بن سید محمد حسینی مرعشی، سید الحکما تبریزی (م ۱۳۱۶ ق.)، جد مرحوم نجفی مرعشی، و از شاگردان شیخ انصاری و صاحب جواهر.
- ۶۳- شیخ علی زاهد مهاجرانی همدانی (۱۲۷۴-۱۳۲۹ ق.)، از شاگردان میرزای شیرازی و آخوند خراسانی و سید یزدی.
- ۶۴- شیخ علی بن نصرالله همدانی نجفی (م ۱۳۳۹ ق.)، از شاگردان حاج آقا رضا همدانی.
- ۶۵- شیخ علی بن عبدالحسین ایروانی (۱۳۰۱-۱۳۵۴ ق.)، صاحب بشری المجتهدین و از شاگردان آخوند خراسانی و سید یزدی و میرزا محمدتقی شیرازی.
- ۶۶- سید محمدعلی بن محمد صادق خوانساری (م ۱۲۸۸ ق.)، از شاگردان ملا حسینعلی تویسرکانی.
- ۶۷- ملا احمد علی بن خداداد نخجوانی نجفی (۱۲۶۸-۱۳۳۲ ق.)، از شاگردان میرزای رشتی و فاضل ایروانی و شریانی.
- ۶۸- سید محمد کاظم بن عبدالعظیم طباطبایی یزدی (۱۲۴۷-۱۳۳۷ ق.)، صاحب «العروة الوثقی» از شاگردان میرزای شیرازی و شیخ مهدی جعفری و شیخ مهدی کاشف

شرح مکاسب محرمة، جلد دوم: شرح کتاب بیع، جلد سوم: حاشیه بر مباحث ولایت و شرایط عوصین در بیع اراضی، اوقاف و احتکار، و جلد چهارم: حاشیه بر خیرات که هنوز از چاپ خارج نشده است.

۲- «ایصال الطالب إلى أسرار المكاسب»، آقای حاج سید محمد حسینی شیرازی.

این کتاب در پانزده جلد تنظیم گردیده است چهار جلد آن اختصاص دارد به مکاسب محرمة، پنج جلد آن اختصاص دارد به بیع، هفت جلد دیگر آن، دربارهٔ خیرات است.

۳- «بلغت الطالب في التعلیق علی بیع المكاسب»، تقریرات درس آیت الله گلپایگانی، مقرر سید علی حسینی میلانی. جلد اول آن، از اول بیع تا بحث معاطات را شامل است که در ۲۱۳ صفحه، به سال ۱۳۹۹، در قم به چاپ رسیده است.

۴- «تشریح المطالب»، ترجمه مکاسب از سید محمد جواد ذهنی تهرانی. چهار جلد آن اختصاص دارد به ترجمه مکاسب محرمة و جلد پنجم و مابعد آن اختصاص دارد به کتاب بیع.

۵- «خودآموز مکاسب»، ترجمه مکاسب محرمة از سید مهدی غضنفری خوانساری. جلد اول آن (مکاسب محرمة) به چاپ رسیده است.

۶- «دراسات فی المكاسب المحرمة». از آقای حاج شیخ حسینعلی منتظری. یک جلد (چاپ قم)

۷- «در کلاس درس مکاسب»، تقریر درس آقای حاج شیخ احمد پایانی اردبیلی. پنج جلد از آن در شرح مکاسب محرمة به چاپ رسیده است.

۸- «غنیة الطالب»، شیخ مرتضی اردکانی. سه جلد از این کتاب، به چاپ رسیده است.

۹- «نهج الطالب فی حاشیة المكاسب»، سید محسن بن آیت الله سید محمد حجت کوه کمری. در ۱۳۷۰ ق، اولین جلدش به چاپ رسیده و جلد دوم آن نیز سالی پس از آن منتشر شده است.

۱۰- «شرح عبد الصاحب علی المكاسب»، سید محمد مهدی مرتضوی ننگرودی. دو جلد از آن به چاپ رسیده است.

۱۱- «غایة الإيضاح»، شیخ محمد علامی تبریزی. جلد اول آن، در توضیح کتاب بیع (از ابتدا تا بحث غرامت) در ۲۲۵ صفحه، به چاپ رسیده است.

۱۲- «تعلیق بر مکاسب»، از حاج شیخ احمد پایانی اردبیلی. این شرح به صورت قال، اقول بوده و جلد اول آن در شرح بخشی از کتاب البیع به چاپ رسیده است.

۸۱- سید محمد بن محمود حسینی لواسانی تهرانی، «عصار (م ۱۳۵۶ ق)، وی کتابی در وجه تأملات مکاسب به نام «التأمیلات» نگاشته است.

۸۲- فاضل شریانی محمد بن فضلعلی (۱۲۴۸-۱۳۲۲ ق)، از بزرگان شاگردان شیخ و سید حسین کوه کمری.

۸۳- شیخ محمد بن ملا محمد علی امامی اراکی (۱۳۹۹ ق)، از شاگردان میرزای نائینی.

۸۴- سید محمد بن عبدالکریم موسوی تبریزی، مولانا (۱۳۶۲ ق)، از شاگردان آقا شیخ هادی تهرانی، و شریعت اصفهانی. این کتاب «مفتاح المطالب فی شرح المكاسب» نام دارد.

۸۵- شیخ مرتضی بن شیخ عباس کاشف الغطاء (۱۲۹۱-۱۳۴۹ ق)، از شاگردان آخوند خراسانی، شیخ طه نجف و سید یزدی.

۸۶- شیخ موسی بن محمد خوانساری (۱۲۹۳-۱۳۶۳ ق)، از شاگردان آخوند، یزدی، نائینی و شریعت اصفهانی. این نوشتار «منیة الطالب فی شرح المكاسب» نام دارد و به چاپ رسیده است.

۸۷- میرزا مهدی بن جعفر آشتیانی (۱۳۰۶-۱۳۷۲ ق)، از شاگردان شیخ فضل الله نوری و سید یزدی.

۸۸- میرزا سید هادی بن سید علی بختیاری خراسانی (۱۲۹۶-۱۳۳۹ ق)، از شاگردان آخوند خراسانی، سید یزدی و میرزا محمد تقی شیرازی.

۸۹- میرزا هاشم بن جلال الدین خوانساری (۱۳۱۹-۱۳۵۶ ق)، از شاگردان آقا ضیاء عراقی، میرزای نائینی و سید اصفهانی.

۹۰- سید شمس الدین محمود نجفی مرعشی بن سید علی (۱۲۶۰-۱۳۳۸ ق)، از شاگردان حاج آقا رضا همدانی، سید یزدی و آخوند خراسانی و پدر و استاد مرحوم آیت الله مرعشی نجفی.

۹۱- سید محی الدین یونسی مجتهد اردبیلی (۱۲۸۱-۱۳۵۵ ق)، از شاگردان میرزا حبیب الله رشتی، آخوند خراسانی و سید یزدی.

۹۲- سید محمد هادی بن سید جعفر حسینی میلانی (۱۳۱۳-۱۳۹۵ ق)، از شاگردان نائینی، عراقی و کمپانی.

۹۳- سید هدایة الله بن اسماعیل دستغیب شیرازی، از شاگردان میرزای شیرازی.

شرحهای جدید مکاسب

۱- «إرشاد الطالب إلى أسرار المكاسب»، آقای حاج میرزا جواد آقا تبریزی، در چهار جلد، به ترتیب جلد اول:

توضیح در بیان و تعلیق بر شرح مکاسب

۱۳- «اتحاف الطالب في حل عقد المكاسب»، از حاج شیخ محمد کرمی حویزی. این کتاب در پنج جلد و شرح مزجی مکاسب بوده و در ۱۴۱۲ق، به چاپ رسیده است.

۱۴- «در محضر شیخ انصاری»، جواد فخار طوسی. تقریر درس خیرات آقای حاج شیخ احمد پایانی. دو جلد از آن به چاپ رسیده است.

۷- مناسک حج: این کتاب، برای راهنمایی مقلدین به زبان فارسی تألیف گردیده و بنای شیخ در آن، بر احتیاط نهاده شده است. حواشی آن عبارتند از:

۱- حاشیه میرزا محمد حسن شیرازی، مجدد (۱۲۳۰-۱۳۱۲ق).

۲- حاشیه حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل تهرانی (۱۲۳۰-۱۳۲۶ق).

۳- حاشیه سید محمد کاظم یزدی طباطبائی (۱۲۴۷-۱۳۳۷ق).

۴- حاشیه سید اسماعیل صدر (حدود ۱۲۵۶-۱۳۳۷ق).

۵- حاشیه شیخ محمد تقی آقا نجفی اصفهانی (۱۲۶۲-۱۳۳۲ق).

۶- حاشیه سید محسن طباطبائی حکیم (۱۳۰۶-۱۳۹۰ق). این کتاب، به وسیله یکی از فضلا به عربی ترجمه شده و بر آن نیز حاشیه ای از مرحوم میرزای شیرازی اول، نوشته شده و در عظیم آباد هند به سال ۱۳۰۱ق به چاپ رسیده است. نسخه خطی این کتاب، به شماره ۸۸۶۲، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.^{۱۱}

حواشی شیخ - رحمه الله -

مرحوم شیخ انصاری، در خلال تدریس و تصنیف خویش، بر برخی از کتب فقهی و اصولی نیز حواشی چند نوشته است که آنها عبارتند از:

۱- حاشیه بر ترجمه نجات العباد، تألیف شیخ محمد حسن نجفی، صاحب جواهر (م ۱۲۶۶ق)، این کتاب، به دستور صاحب جواهر، به وسیله علامه بزرگ، میر سید حسن مدرس اصفهانی (م ۱۲۷۳ق)، به فارسی ترجمه شده و مرحوم شیخ بر این ترجمه، حواشی مفیدی نوشته است. (همان، ۶: ۲۲۷؛ و ۴: ۱۴۲)

۲- حاشیه بر حاشیه شیخ موسی کاشف الغطاء (م ۱۲۴۳ق)، بر بغیة الطالب في معرفة المفروض و الواجب، تألیف شیخ جعفر کاشف الغطاء (م ۱۲۲۷ق)، این کتاب، رساله عملیه مرحوم کاشف الغطاء بوده و بسیاری بر آن حاشیه نگاشته اند. (همان، ۶: ۲۸، شماره ۱۱۹)

۳- حاشیه بر صلاة المسافر، سید محمد بن سید هاشم هندی نجفی (۱۲۴۲-۱۳۲۳ق)، داماد صاحب جواهر. (همان، ۱۵: ۸۴، شماره ۵۵۳)

۴- حاشیه بر عوائد الايام من مهمات أدلة الأحكام. تألیف ملا احمد نراقی بن ملا مهدی کاشانی (م ۱۲۴۵ق)، از اساتید و مشایخ اجازه شیخ. (همان، ۱۵: ۳۵۴، شماره ۱۲۷)

۵- حاشیه بر قوانین الأصول، تألیف میرزا ابوالقاسم بن حسن شفتی قمی (۱۱۵۰-۱۲۳۱ق).

شیخ آقا بزرگ تهرانی، به نقل از علامه سید حسن صدر (م ۱۳۵۴ق)، می نویسد: «این حاشیه از اول حجیت خبر واحد تا پایان ادلة عقلیه، ادامه داشته و گویا کتاب رسائل از آن، انتخاب شده است».

مؤلف زندگانی شیخ، می نویسد: «حاشیه بر استصحاب قوانین به خط محشی در دزفول، موجود است».^{۱۲}

۶- حاشیه بر «المتاجر- المعاملات»، تألیف مرحوم وحید بهبهانی، آقا محمد باقر بن محمد اکمل (م ۱۲۰۵ق)، مرحوم شیخ فتاوی خود را به صورت حاشیه بر آن نگاشته است. (همان، ۱۹: ۵۹، شماره ۳۰۸)

نوشته های شیخ در اصول

شیخ اعظم - رحمه الله - با ارائه نظرات ژرف و عمیق خویش، دو علم فقه و اصول را وارد مرحله تازه ای کرد. اندیشه های والای او - که تا آن زمان بی سابقه بود - محور بحث و تحقیق و دقت نظر قرار گرفت. محققان بسیاری، عمده تألیفاتشان، شرح و حاشیه بر تصنیفات شیخ می باشد. اینک، در این قسمت از مقال، به معرفی آثار اصولی شیخ می پردازیم و به برخی از حواشی آنها نیز اشارتی داریم:

۱- الاجتهاد والتقليد

در آغاز کتاب آمده است: «التقليد لغة، جعل الغير ذی قلادة و منه تقليد الهدی».

شیخ آقا بزرگ تهرانی، نسخه خطی آن را در کتابخانه میرزای شیرازی - رحمه الله - (۱۳۱۲ق)، مشاهده کرده است. (همان، ۱: ۲۷۲ و ۲۷۳، شماره ۱۴۳۲)

۲- رساله ای در حجیت ظواهر کتاب

علامه تهرانی می نویسد: «نسخه خطی آن در کتابخانه حسینیة شوشتریهای نجف، موجود است». (همان، ۶: ۲۷۵، شماره ۱۴۹۳)

۱۱. الفریه ۲۲: ۲۷۳، شماره ۷۰۶۶، فهرست القباوی: ۵۵۲.

۱۲. همان مذبک ۶: ۱۷۹، شماره ۹۷۸؛ زندگانی شیخ، ص ۱۳۱، شماره ۱۰.

۳- رساله ای در ردّ قائلین به قطعیه الصدور بودن اخبار

مرحوم شیخ انصاری - رحمه الله - در رساله حجیه القن، می نویسد: «برخی از اخباریین، قائل هستند که تمام اخبار کتب اربعه، قطعیه الصدور هستند، اما فایده ای بر بیان و جواب آن مترتب نیست، مگر جلوگیری از حصول این وهم بر دیگران، ما در گذشته رساله ای در این باب تألیف کرده ایم»^{۱۲}

فرائد الأصول

این کتاب، حاوی برخی از رساله های شیخ در اصول است، که از دیرباز، از کتب درسی حوزه های علمیه شیعه، قرار گرفته است. این رساله ها عبارتند از:

۴- الذریعة إلى أصول الشریعة، تألیف سید شریف مرتضی علم الهدی علی بن حسین موسوی (م ۳۳۶ق).

۵- زبدة الأصول، تألیف شیخ بهایی محمد بن عزالدین

حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی حبیبی (۹۵۳-۱۰۳۱ق)، شیخ در فرائد، از کتاب دیگر او «الحیل العتین فی احکام الدین» استفاده کرده است.

۶- شرح زبدة الأصول، غایة المأمول فی شرح زبدة

الأصول، تألیف جواد بن سعید بن جواد کاظمی مشهور به فاضل جواد، شاگرد شیخ بهایی.

۷- شرح مختصر الأصول ابن حاجب، تألیف

عبدالرحمن بن رکن الدین احمد بن عبدالغفار ایجی عضدی شافعی (۷۰۱-۷۵۶ق یا ۷۰۰-۷۶۰ق).

۸- شرح وافیه الأصول، تألیف سید صدرالدین محمد به

محمد باقر بن محمد مهدی رضوی قمی، استاد وحید بهبهانی (بین ۱۱۵۰ و ۱۱۶۰ق).

۹- عدّة الأصول، شیخ الطائفة ابو جعفر محمد بن حسن

بن علی طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق).

۱۰- عوائد الآیام من مهمّات أدلة الأحکام (در بیان قواعد

استنباط احکام شرعیه)، تألیف مولی احمد بن مهدی بن ابوذر نراقی کاشانی، استاد شیخ (م ۱۲۴۵ق).

۱۱- غایة البادی فی شرح العبادي (میادئ الوصول إلى

علم الأصول)، تألیف شیخ محمد بن علی بن محمد جرجانی غروی، شاگرد علامه حلی.

۱۲- الفصول الغرویة فی الأصول الفقهیة، تألیف شیخ

محمد حسین بن عبدالرحیم، (محمد رحیم) تهرانی اصفهانی حائری (م ۱۲۵۰ق)، مرحوم شیخ، در رسائل، گفتار

ایشان را بسیار مورد نقد و بررسی و تحلیل قرار داده است.

۱۳- الفوائد المدنیة، تألیف ملا محمد امین بن محمد

شریف اخباری، محدث استرآبادی (م ۱۰۳۳ق).

۱۴- الفوائد المکیة، تألیف ملا محمد امین بن محمد

شریف اخباری، محدث استرآبادی (م ۱۰۳۳ق)، مرحوم شیخ، برای نقل گفتار اخباریان، به سخنان او در این دو کتاب تمسک جسته و آنها را نقل می کند.

۱۵- القوانین المحکمة فی الأصول، تألیف میرزا

ابوالقاسم گیلانی، محقق قمی (م ۱۲۳۱ق)، مرحوم شیخ

- رساله در قطع.
- رساله در ظن.
- رساله در اجماع.
- رساله در اصالة البرائة.
- رساله در استصحاب.
- رساله در تعادل و ترجیح.

از این کتاب، نسخ خطی فراوانی در گوشه و کنار کتابخانه های مختلف، موجود است. از آن جمله، چند نسخه به شماره های: ۲۹۸۳، ۲۹۹۰، ۷۳۴۸، ۷۳۹۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است. نیز کتابی به نام رسائل شیخ انصاری، به شماره ۱۴۶۸۳ و ۱۳۰۴۶ در همان کتابخانه، موجود است که به احتمال قوی، باید همان کتاب فرائد الاصول، باشد.

منابع و مدارک رسائل

شیخ اعظم در تدوین کتاب فرائد الاصول، از کتب بسیاری، در فنون مختلف فقه، اصول، حدیث، رجال، لغت و ... استفاده کرده است. اینک در این مقال، به ذکر برخی از مهمترین منابع، آن هم در زمینه اصول فقه، بسنده می کنیم و معرفی کتب فقهی را در بخش منابع کتاب مکاسب، یادآور شده ایم:

۱- الاستصحاب و إثبات حجیة و ماینتعلقبه، تألیف وحید بهبهانی، آقا محمدباقر بن محمد اکمل (م ۱۲۰۶ق).

۲- تعلیقة بر «مختصر الأصول» حاجی، تألیف مسعود بن عمر بن عبدالله تفتازانی خراسانی شافعی (م ۷۱۲ یا ۷۲۲-۷۹۱ یا ۷۹۲ق).

۳- تهذیب طریق الوصول إلى علم الأصول، یا تهذیب

الأصول، یا تهذیب الوصول، تألیف آیت الله علامه حلی،

۱۳. فرائد الاصول، چاپ ملاحظه الله: ۶۷، مطر ۱۲.

هندی، در کربلا بوده است. تاریخ فراغت از آن، ۱۲۹۳ق است. (همان، ۲۴: ۲۱۹، ۱۱۳۶)

۳- مرحوم علامه شیخ موسی شراره عاملی (۱۲۶۷-۱۳۰۴ق)، شاگرد تلامذه شیخ انصاری نیز، کتاب فرائد الأصول را به نام الدرّة المنتظمة، به نظم درآورده است. مباحث قطع کتاب، توسط مرحوم علامه سید مهدی حلی (م۱۳۱۲ق)، شرح گردیده و نسخه خطی آن در کتابخانه فرزندان، مرحوم آیت الله سید محسن حکیم (م۱۳۹۰ق)، موجود است. ابتدای آن چنین است:

أبدأ بسم الله خیر مفتتح
والحمد لله علی ما قد منح
سميتها بالدرّة المنتظمة
حوّت قوانین الأصول المحکمة
حقایق الأصول منها تعرف
من بحرهما الطالب أرخ (یُعرف)

تاریخ پایان نظم آن سال ۱۲۹۰ بوده و نسخه خطی آن نزد نواده اش شیخ محسن شراره، بوده است. (همان، ۸: ۱۰۹، شماره ۴۰۷)

حواشی و تعلیقات رسائل

۱. حاج میرزا ابراهیم بن حسین دنبلی خویی (۱۲۴۷-۱۳۲۵ق)، شاگرد شیخ و سید حسین کوه کمری، حاشیه بر قطع.

۲. شیخ ابراهیم بن علی رضا فیروزآبادی یزدی (م۱۳۱۲ق)، شاگرد میرزا حبیب الله رشتی و سید محمد کاظم یزدی، حاشیه بر او بر رسائل سه جلد است؛ جلد اول: قطع وطن، جلد دوم در برائت و اشتغال و جلد سوم در استصحاب است.

۳. میرزا ابراهیم بن محمد علی محلاتی (م۱۳۳۶ق)، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی، حاشیه بر استصحاب.

۴. سید ابن الحسن شمس العلماء بن سید حسن لکهنوی (م۱۳۶۸ق)، شاگرد آخوند خراسانی و سید یزدی و شیخ الشریعة اصفهانی.

۵. سید ابوتراب بن ابی القاسم موسوی خوانساری (۱۲۷۱-۱۳۴۶ق)، شاگرد شیخ محمد حسین کاظمی و میرزا حبیب الله رشتی.

۶. سید ابوطالب بن ابوتراب خراسانی قائینی (م۱۲۹۵ق)، شاگرد حاج محمد حسن کربامی و شیخ محسن خنفر.

۷. سید ابوالقاسم بن سید معصوم حسینی گیلانی اشکوری نجفی (م بعد از ۱۳۲۵ق)، شاگرد میرزا حبیب الله

انصاری، در کتاب فرائد الأصول بدین کتاب عنایت داشته و سخنان ایشان را نقد و بررسی کرده است.

۱۶- مبادی الوصول إلى علم الأصول، تألیف علامه حلی جمال الدین ابومنصور حسن به سدیدالدین یوسف حلی (۶۴۸-۷۲۶ق).

۱۷- المستصفی فی أصول الفقه، تألیف ابوحامد زین الدین محمد بن محمد بن احمد غزالی شافعی طوسی (۴۵۰-۵۰۵ق).

۱۸- معارج الأصول، تألیف شیخ نجم الدین ابوالقاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید هذلی، محقق حلی (۶۰۲-۶۷۶ق).

۱۹- معالم الدین و ملاذ المجتهدین، تألیف جمال الدین ابومنصور حسن بن زین الدین شهید ثانی (م۱۰۱۱ق).

۲۰- مناهج الأحکام، تألیف مولی احمد بن مولا مهدی بن ابوذری نراقی کاشانی (م۱۲۴۴ق).

۲۱- منیة اللیب فی شرح التهذیب، (تهذیب الأصول) تألیف سید مرتضی ضیاء الدین عبدالله بن مجدالدین محمد حسینی حلی (ق۸ه).

۲۲- نهاية الوصول إلى علم الأصول، تألیف علامه حلی. تهذیب الأصول، خلاصه این کتاب است.

۲۳- الوافیة فی أصول الفقه، تألیف، فاضل تونی ملا عبدالله بن محمد بشرونی خراسانی (م۱۰۷۱ق).

۲۴- هداية المسترشدين في شرح معالم الدین، تألیف شیخ محمد تقی بن عبدالرحیم، (محمد رحیم) تهرانی اصفهانی، برادر صاحب فصول (م۱۲۴۸ق).

* کتاب فرائد الأصول سه بار به نظم درآمده است:

۱- توسط شیخ علی بن محمد علی مجیراوی، علی حیدر شروگی (۱۲۲۷-۱۳۱۴ق)، شاگرد شیخ و کوه کمری. ابتدای آن چنین است:

قال علي بعد ذكر البسمة
أحمد رباً منعماً والشكر له
و در حجیت قطع گوید:
القط حجة بلا أن يجعلها
كيف والأدار أو تسلسلا

نسخه خطی آن در نزد مرحوم شیخ اسد حیدر، مؤلف الإمام الصادق و المذاهب الأربعة، نواده ایشان، بوده است. (همان، ۲۳: ۷۷ و ۷۸، ۲۴: ۲۱۹)

۲- توسط مرحوم آخوند ملا علی قزوینی خوتینی حائری، (م۱۳۱۸ق) نسخه خطی آن نزد سید حسین موسوی

- رشتی. شرح وی بر رسائل، جواهر العقول نام دارد و به غیر از آن، حاشیه دیگری نیز بر رسائل نگاشته است.
۸. سید ابوالمکارم بن ابوالقاسم موسوی زنجانی (۱۲۵۵-۱۳۳۰ق)، شاگرد سید حسین کوه کمری.
۹. شیخ احمد بن حسین، حاشیه بر تعادل و تراجیح را در سال ۱۳۰۰ق، در نجف اشرف به پایان رسانیده است. این حاشیه، با تألیف احمد بن حسین تفرشی نجفی، تفاوت دارد؛ زیرا تاریخ فراغت آن، سال ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴ است. (همان، ۴۲: ۲۱، شماره ۳۸۷۰) (ر. ک: نسخه خطی شماره ۷۵۷ کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی، قم.)
۱۰. سید احمد بن حسین تفرشی نجفی (م حدود ۱۳۰۹ق)، مؤلف محاکمات الأصول، شاگرد شیخ و فاضل ایروانی، تاریخ نگارش کتاب، ۱۲۹۴ق.
۱۱. سید احمد سبط الشیخ بن سید محمد طاهر آغامیری دزفولی نجفی، داماد شیخ (۱۲۸۰-۱۳۵۵ق)، شاگرد میرزای شیرازی اوک و آخوند خراسانی.
۱۲. حاج میرزا احمد آشتیانی بن میرزا محمد حسن آشتیانی (۱۳۰۰-۱۳۹۵ق)، شاگرد میرزا محمد هاشم رشتی، میرزا حسن کرمانشاهی و میرزای نائینی.
۱۳. شیخ احمد سلطان آبادی (م حدود ۱۳۱۵ق)، شاگرد فاضل ایروانی. حاشیه وی، «مرشد الدلائل» نام دارد.
۱۴. شیخ احمد بن شیخ علی کاشف الغطاء (م ۱۳۴۴ق)، شاگرد آخوند خراسانی و سید یزدی.
۱۵. احمد علوم یزدی بن ملا حسین اردکانی (۱۳۱۹-۱۳۹۳ق)، شاگرد میرزای نائینی و سید اصفهانی و میرزا آقا اصطهباناتی. حاشیه بر قطع رسائل.
۱۶. ملا احمد بن علی اکبر فاضل مراغی (م ۱۳۱۰ق)، شاگرد شیخ و سید حسین کوه کمری.
۱۷. شیخ اسدالله بن علی اکبر زنجانی (۱۲۸۲-۱۳۵۴ق)، شاگرد میرزای شیرازی اول و میرزای شیرازی دوم.
۱۸. سید اسدالله بن عبدالحسین نبوی دزفولی (م ۱۳۱۳)، شاگرد شیخ محمدرضا دزفولی.
۱۹. شیخ اسماعیل بن علی نقی ارومی تبریزی، تائب (۱۲۹۵-۱۳۷۴ق)، شاگرد شیخ محمد طه نجف و سید فتح سرابی.
۲۰. ملا محمد امین، شاگرد شیخ. تاریخ نگارش، ۱۲۹۱ق. علامه تهرانی، نسخه ای از آن را در کتابخانه مرحوم آیت الله سید محمد حجت، مشاهده کرده است.
۲۱. سید محمد باقر بن سید مرتضی درچه ای اصفهانی (م ۱۳۴۲ق)، شاگرد میرزا حبیب الله رشتی.

۲۲. شیخ محمدباقر بهاری همدانی بن محمد جعفر (م ۱۳۲۳ق)، شاگرد آخوند خراسانی، محقق رشتی و حاج میرزا حسین خلیلی.
۲۳. شیخ محمد باقر زنجانی فرزند مقدس، (م ۱۳۴۱ق)، تاریخ نگارش، ۱۳۲۵ق.
۲۴. سید محمدباقر بن سید مرتضی طباطبایی یزدی حائری (۱۲۳۹-۱۲۹۸ق)، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی اول. حاشیه وی به نام «وسيلة الوسائل» در آخر کتاب دیگرش «حلّ العقول لعقد الفحول فی علم الأصول» به چاپ رسیده است. نسخه ای از آن در مجموعه شماره ۷۶۵ کتابخانه آیت الله مرعشی، موجود است.
۲۵. شیخ باقر بن حسن بن اسدالله کاظمی، برادر صاحب مقایس، او رسائل را تلخیص کرده است.
۲۶. سید محمد باقر بن محمد علی قاضی طباطبایی تبریزی (۱۲۸۵-۱۳۶۶ق)، شاگرد محقق رشتی، سید یزدی و شیخ الشریعة اصفهانی، حاشیه او «مخزن الفوائد» نام دارد.
۲۷. شیخ محمد تقی تربتی (م ۱۳۳۰ق)، شاگرد میرزای شیرازی، مجدّد. حاشیه بر تعادل و تراجیح.
۲۸. شیخ محمد تقی گوگلدی گلپایگانی (م ۱۳۵۳ق)، از شاگردان آخوند خراسانی.
۲۹. سید محمد تقی بن رضا حسینی قزوینی، سید آقا (م ۱۳۳۳ق)، شاگرد حاج میرزا حبیب الله رشتی.
۳۰. شیخ محمد تقی آقا نجفی اصفهانی بن شیخ محمد باقر بن شیخ محمد تقی، مؤلف هدایة المسترشدين مهدی کاشف الغطاء و شیخ راضی نجفی. حاشیه بر اوائل رسائل.
۳۱. میرزا محمد تقی شیرازی بن میرزا محب علی (م ۱۳۳۸ق)، پیشوای انقلاب ۱۹۲۰م عراق. شاگرد فاضل اردکانی و میرزای شیرازی اوک.
۳۲. شیخ محمد تقی بن شیخ حسن دزفولی کاظمی (م ۱۳۲۷ق)، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی.
۳۳. میرزا جعفر بن میرزا صادق تبریزی، شاگرد شیخ الشریعة اصفهانی. نام حاشیه وی «الدرر الغرّیة» نام دارد. مرحوم شریعت، تقریظی در سال ۱۳۱۷ق، بر آن نگاشته است.
۳۴. شیخ جعفر بن شیخ باقر آل محبوبه نجفی (م ۱۳۷۷ق)، مؤلف ماضی النجف و حاضرها، شاگرد نائینی و آقا ضیاء عراقی.
۳۵. شیخ جعفر بن باقر سودانی (م ۱۳۴۵ق)، شاگرد سید یزدی و شیخ احمد کاشف الغطاء. این حاشیه «الوجیزة» نام دارد.

۳۶. شیخ جواد بن عبدالحمین آل میارک (م ۱۳۱۱ق)، شاگرد ملا لطف‌الله مازندرانی. حاشیه بر بعض مباحث رسائل.
۳۷. ملا محمد جواد بن عباس صفائی گلبایگانی (۱۲۸۸-۱۳۷۸ق)، شاگرد جهانگیر خان قشقایی و آغا نجفی اصفهانی و سید محمد باقر درچه‌ای. حاشیه بر قطع و ظن.
۳۸. حاج شیخ جواد بن ملا محرم علی طارمی ابهری زنجانی (م ۱۳۲۵ق)، شاگرد سید کوه‌کمری، فاضل ابروانی و مجدد شیرازی.
۳۹. سید محمد جواد بن سید محمد موسوی آذربایجانی، شاگرد شیخ انصاری. حاشیه وی به نام «توضیح الفرائد» از حجیت قطع تا پایان حجیت ظن، در ۱۲۸۸ق، تألیف شده است.
۴۰. سید محمد جواد بن محمد زنجانی اصفهانی (م ۱۳۴۰ق)، شاگرد شیخ. این حاشیه «توضیح الفرائد» نام دارد.
۴۱. شیخ جواد بن شیخ حسن آل مطر (۱۳۰۸-۱۳۷۵ق)، شاگرد شریعت اصفهانی و سید ابوتراب خوانساری و پدرش. وی، رسائل را از حشو و زواید، پیراسته است. نام این اثر «بیان غایه المقاصد فی تلخیص الفرائد» می باشد.
۴۲. شیخ حبیب‌الله اردبیلی، شاگرد آخوند خراسانی.
۴۳. حاج میرزا محمد حسن آشتیانی بن میرزا جعفر (حدود ۱۲۴۸-۱۳۱۹ق)، شاگرد سید شفیع جایلی و شیخ انصاری. وی ناشر آرای شیخ در ایران بوده است. حاشیه وی «بحر الفوائد» نام دارد و بارها به چاپ رسیده است. علامه تهرانی می نویسد: «اعزها الحواشی- ماده و اکثرها نفعاً حاشیه المترجم».
۴۴. میرزا محمد حسن بن حاج ملا علی علیاری تبریزی (۱۲۶۶-۱۳۵۸ق)، شاگرد میرزا محمد انصاری دزفولی، فاضل شریانی، میرزا محمد حسن مامقانی و میرزا ابوالقاسم یعقوبی.
۴۵. شیخ محمد حسن آل یس کاظمی (۱۲۲۰-۱۳۰۸ق)، شاگرد صاحب فصول، صاحب جواهر و شیخ علی کاشف الغطاء.
۴۶. شیخ حسن بن شیخ محمد حسن نجفی صاحب جواهر (۱۲۶۶-۱۳۴۵ق)، شاگرد محقق رشتی، شیخ محمد حسین کاظمی و آخوند خراسانی.
۴۷. شهید سید حسن موسوی بن آیت‌الله سید ابوالحسن اصفهانی (۱۳۱۹ ش ۱۳۴۹ق)، شاگرد پدر خویش.
۴۸. سید حسن صدر بن سید هادی کاظمی

- (۱۲۷۲-۱۳۵۴ق)، مؤلف تکملة اهل‌الآمل و تأسیس الشیعة، شاگرد میرزای شیرازی اول. نام این کتاب «کشف النقاب عن رسالة الامتصحاب» است. وی همچنین حاشیه‌ای بر تمام رسائل به نام «وسائل الرسائل» نوشته است.
۴۹. سید محمد حسن رئیس افغانی (۱۳۱۹-۱۳۹۹ق)، شاگرد میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی.
۵۰. شیخ محمد حسن بن ملا صفر علی بارفروشی مازندرانی، شیخ کبیر (م ۱۳۴۵ق)، شاگرد محمد نفی هروی. این حاشیه به سال ۱۳۲۲ در دو جلد رحلی (۱۳۲۵+۳۱۷ص)، به چاپ سنگی رسیده است.
۵۱. شیخ محمد حسن بن محمد صالح آل کبه بغدادی (م ۱۳۳۶ق)، شاگرد میرزای شیرازی و آقارضا همدانی و شیرازی دوم.
۵۲. شیخ محمد حسن بن محمد صادق دزفولی.
۵۳. شیخ محمد حسن انصاری بن شیخ منصور، برادرزاده و داماد شیخ (۱۲۵۴-۱۳۳۲ق)، شاگرد سید کوه‌کمری و مجدد شیرازی و شیخ.
۵۴. شهید سید حسن مدرس بن سید اسماعیل (حدود ۱۲۸۷-۱۳۵۷ق = ۱۳۱۶ش)، شاگرد آخوند خراسانی، سید یزدی، شریعت اصفهانی و جهانگیر خان قشقایی. این شرح با استفاده از بیانات استادش سید محمد باقر درچه‌ای بوده و آماده چاپ است. این کتاب، شرح مباحث ظن و امتصحاب است.
۵۵. سید حسین بن سید عباس حسینی اشکوری (م ۱۳۴۹ق)، شاگرد سید یزدی و آقارضا همدانی و شیخ عبدالله مازندرانی.
۵۶. سید حسین بن علی یخشیاری اصفهانی (م ۱۳۶۸ق)، شاگرد آخوند خراسانی و شیرازی دوم.
۵۷. شیخ محمد حسین بن محمد جعفر تبریزی خیابانی (۱۲۹۹-۱۳۹۱ق)، شاگرد شریعت اصفهانی و آقا ضیاء عراقی. حاشیه او به نام «ارشاد الأفاضل إلى مطالب الرسائل» در دو جزء، به سال ۱۳۶۵ق، تدوین گردیده است.
۵۸. سید محمد حسین بن سید حسن علوی عریضی سبزواری (۱۲۶۸-۱۳۵۲ق)، شاگرد ملا هادی سبزواری و میرزا محمد حسن شیرازی. حاشیه بر حجیت ظن و اصالة البرائة.
۵۹. آیت‌الله حاج آقا حسین بروجردی بن سید علی (۱۲۹۲-۱۳۸۰ق)، شاگرد آخوند خراسانی و سید محمد فشارکی.

- طباطبایی زواری تهرانی (م ۱۳۰۲ ق)، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی -
۷۲. سید محمد شریف تویرکانی بن محمد طاهر (م ۱۳۲۲ ق).
۷۳. شیخ شعبان بن مهدی گیلانی (م ۱۳۴۸ ق).
۷۴. سید محمد شریف بن محمد طاهر حسینی تویرکانی (م ۱۳۲۲ ق)، شاگرد شیخ زین العابدین مازندرانی و سید حسین کوه کمری.
۷۵. سید محمد صادق بحر العلوم نجفی (۱۳۱۵-۱۳۹۰)، شاگرد شیخ آقابزرگ تهرانی و سید محسن حکیم و میرزای تائینی و سید اصفهانی.
۷۶. شیخ محمد صالح حائری مازندرانی (م ۱۳۴۶ ق).
۷۷. سید صالح بن سید میر عبدالرحیم موسوی اردبیلی (م ح ۱۳۱۹ ق)، شاگرد سید حسین کوه کمری.
۷۸. سید محمد صالح بن محمد سعید موسوی خلخالی تهرانی (م ۱۳۰۶ ق)، شاگرد سید ابوالحسن جلوه، وی، رسائل را به فارسی ترجمه کرده و این ترجمه در تهران به چاپ رسیده است.
۷۹. شیخ محمد طه بن شیخ مهدی نجف (۱۲۴۱-۱۳۲۳ ق)، مؤلف «إتقان المقال» شاگرد شیخ محسن خنفر، حاشیه و رسائل وی «الفوائد السنية و الدرر النجفية» نام دارد که با حاشیه وی بر معالم در ۱۳۱۵ به چاپ رسیده است.
۸۰. شیخ عبدالحسین بن شیخ عیسی حائری (۱۲۹۲-۱۳۷۳ ق)، شاگرد میرزای آشتیانی و آخوند خراسانی و شریعت اصفهانی.
۸۱. سید عبدالحسین شرف الدین بن سید یوسف موسوی عاملی (۱۲۹۰-۱۳۸۷ ق)، مؤلف المراجعات، شاگرد آخوند خراسانی، سید یزدی و شریعت. حاشیه وی در غارت کتابخانه مؤلف به وسیله مزدوران انگلیس، در سال ۱۳۲۹ به یغما رفت.
۸۲. سید عبدالحسین بن عبدالله مجتهد لاری (۱۲۶۴-۱۳۴۲ ق)، پیشوای مبارزه علیه استعمار انگلیس در فارس، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی.
۸۳. شیخ عبدالحسین بن محمدرضا شوشتری، از شاگردان شیخ انصاری. حاشیه وی بر بحث حجیت ظن در سال ۱۲۶۸ همراه با رسائل در ایران به چاپ رسیده است.
۸۴. شیخ عبدالحسین بن زین العابدین (م بعد ۱۲۵۸ ق)، از تلامذه سید جعفر کشفی دارابی.
۸۵. شهید سید عبدالحسین دستغیب شیرازی (۱۳۲۲-۱۴۰۲ ق)، شاگرد میرزا آقا اصفهانی و سید ابوالحسن اصفهانی.

۶۰. سید حسین قزوینی بن سید مهدی حلی (م ۱۳۲۵ ق).
۶۱. شیخ محمد حسین بن محمد مهدی کوه رودی سلطان آبادی (م ۱۳۱۴ ق)، شاگرد میرزای شیرازی اول. وی سه کتاب درباره رسائل نگاشته است:
- الف - اشرف الوسائل إلى فهم الرسائل.
- ب - توضیح الدلائل علی ترجیح مسائل الرسائل.
- ج - حل المعاهد عن وجوه الفرائد.
۶۲. مولی محمد حسین بن محمد جعفر فشارکی (م ۱۳۵۲ ق)، شاگرد میرزای رشتی و میرزای شیرازی اول.
۶۳. شیخ محمد حسین بن شیخ علی کاشف الغطاء (۱۲۹۴-۱۳۷۳ ق)، صاحب «جته المأوی و الفردوس الأعلى» شاگرد سید یزدی و حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل.
۶۴. شیخ محمد حسین بن محمد حسن معین التاجار اصفهانی، معروف به کمپانی (۱۲۹۶-۱۳۶۱ ق)، مؤلف «نهاية الدراية» شاگرد سید محمد فشارکی و حاج آقا رضا همدانی. حاشیه بر قطع رسائل.
۶۵. سید محمد حسین بن سید کاظم قزوینی موسوی کاظمی، کیشوان (۱۲۹۵-۱۳۶۱ ق).
۶۶. ملا رحمة الله کرمانی، از مخالفین سرسخت مشروطیت. شاگرد میرزا محمد حسن آشتیانی و استاد اجازه آیت الله نجفی. این تعلیقه همراه با رسائل به چاپ رسیده و بسیار معروف است.
۶۷. حاج آقا رضا بن شیخ محمد هادی نجفی همدانی (م ۱۳۲۲ ق)، مؤلف «مصباح الفقاهة»، شاگرد میرزای مجدد شیرازی. حاشیه ایشان «الفوائد الرضویة علی الفرائد الرضویة» نام داشته که در ۱۴۱ صفحه به سال ۱۳۱۸ ق، چاپ سنگی شده است.
۶۸. سید رضا بن محمد موسوی لنگرانی (۱۲۵۰-۱۳۲۲ ق)، وی دو تألیف پیرامون رسائل نگاشته است:
- الف - حاشیه بر رسائل.
- ب - شرح مزجی بر قطع و ظن.
۶۹. شیخ محمدرضا بن محمد جواد معزی دزفولی (م ۱۳۵۲ ق)، شاگرد آخوند خراسانی.
۷۰. شیخ محمد رضی بن شیخ علی گیلانی (م ۱۳۱۸ ق)، شاگرد عبدالله مازندرانی. حاشیه بر حجیت قطع.
۷۱. سید زین العابدین (سید آغا) بن سید ابوالقاسم

۹۸. شیخ میرزا عبدالله بن ملا احمد زنجانی (م ۱۳۲۷ق)، شاگرد میرزای شیرازی، حاشیه او در سه جلد بوده و به نام «تهییل الوصول إلى علم الأصول» شهرت دارد.
۹۹. شیخ عبدالنعم بن شیخ حسن آل زابیر دهم (م ۱۳۵۷ق)، شاگرد آخوند خراسانی.
۱۰۰. شیخ عبدالنبی نوری (م ۱۳۴۴ق)، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی.
۱۰۱. شیخ علی بن شیخ عبدالله مظفر (م بعد از ۱۳۰۸ق)، تألیف در سال ۱۲۹۹ حاشیه بر استصحاب.
۱۰۲. شیخ علی بن محمد علی منتظفی (۱۲۳۸-۱۳۱۴ق)، شاگرد شیخ و سید حسین کوه کمری.
۱۰۳. سید علی حصانی بن سید حسین، شاگرد میرزای شیرازی و آخوند خراسانی. حاشیه وی تا آخر تعادل و تراجیح در دو جلد است. پایان نگارش جلد دوم آن، ۱۳۰۵ق، می باشد.
۱۰۴. شیخ علی شروقی بن محمد علی بحیراوی نجفی (۱۲۳۷-۱۳۱۴ق)، از تلامذه شیخ و سید حسین کوه کمری.
۱۰۵. ملا علی خوی (م ۱۳۰۹ق)، حاشیه بر اوائل رسائل (از اول قطع تا اواخر اجماع) از تلامذه شیخ. حاشیه وی با کتاب «مشارق الأصول» در ۱۳۱۲ به چاپ رسیده است.
۱۰۶. مولی علی دوزدری (م حدود ۱۲۹۰ق)، شاگرد شیخ مرتضی انصاری و میرزای شیرازی. حاشیه وی بر قطع و ظن و برائت و تعادل و تراجیح بوده و نام آن «الدرر و الفوائد فی حاشیه الفرائد» است. نسخه ای خطی از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی و نسخه ای دیگر در کتابخانه مرحوم قاضی در تبریز، موجود است.
۱۰۷. شیخ محمد علی بن نصرالله فتحی دزفولی (۱۲۷۱-۱۳۵۸ق)، برخی از حاشیه بر رسائل وی همراه با برخی از حاشیه رسائل آخوند خراسانی در سال ۱۳۷۴ در تهران به چاپ رسیده است.
۱۰۸. سید محمد علی بن سید عبدالله موسوی دزفولی (۱۲۷۵-۱۳۳۳ق)، شاگرد شیخ فضل الله نوری، سید اسماعیل صدر و سید محمدباقر حجت.
۱۰۹. شهید سید محمد علی بن محمدباقر قاضی طباطبائی (۱۳۳۱-۱۳۳۹ق)، شاگرد سید محسن حکیم، شیخ محمد حسین کاشف الغطاء و شیخ عبدالحسین رشتی.
۱۱۰. ملا علی خوانساری (م ۱۳۰۷ق)، شاگرد شیخ.
۱۱۱. شیخ علی اکبر حکمی بن محمد مهدی یزدی قمی (م ۱۳۲۲ق)، شاگرد میرزا ابوالقاسم کلانتری و آقا محمد رضا قمشه ای.
۸۶. شیخ عبدالحسین بن نعمه طریحی نجفی (۱۲۳۵-۹۳ یا ۱۲۹۵ق)، شاگرد شیخ انصاری.
۸۷. شیخ عبدالحسین بن علی محلاتی (۱۲۷۴-۱۳۲۳ق)، وی، بر ربع رسائل، حاشیه ای مفصل نگاشته است.
۸۸. میرزا عبدالرحیم نهایندی (م ۱۳۰۴ق)، شاگرد صاحب جواهر و شیخ انصاری.
۸۹. میرزا عبدالرحیم بن نصرالله انصاری جابری (م ۱۳۳۴ق)، شاگرد آخوند خراسانی و محقق رشتی. حاشیه بر قطع و أصالة البرائة.
۹۰. سید عبدالصمد بن سید احمد موسوی جزایری (۱۲۴۳-۱۳۳۷ق)، شاگرد شیخ و فاضل اردکانی و شیخ جعفر شوشتری.
۹۱. میرزا عبدالعلی بن عبدالصمد زنجانی (۱۲۶۸-۱۳۴۹ق)، شاگرد فاضل شریانی و شیخ محمد حسن مامقانی.
۹۲. شیخ عبدالکریم بن شیخ علی جزایری (۱۲۸۹-۱۳۸۲ق)، شاگرد آخوند خراسانی، و سید یزدی و شریعت اصفهانی. شرح بر قطع و ظن.
۹۳. سید عبدالکریم اعرجی کاظمی، شاگرد شیخ هادی تهرانی و شیخ محمد حسین کاظمی.
۹۴. شیخ عبدالله بن محمد علی راینی کرمانی نجفی (۱۲۵۴-۱۳۲۷ق)، شاگرد شیخ و میرزا محمد حسن شیرازی. عنوان حاشیه ایشان «تنقیح المقاصد فی شرح الفرائد» است.
۹۵. شیخ عبدالله مازندرانی بن محمد نصیر (م ۱۳۳۰ق)، شاگرد میرزا حبیب الله رشتی، از پیشوایان بزرگ فکری-مذهبی مشروطیت.
۹۶. سید عبدالله بن محمد طاهر موسوی شیرازی (۱۳۱۹-۱۴۰۵ق)، از مراجع تقلید معاصر، شاگرد آقا ضیاء عراقی و سید ابوالحسن اصفهانی. حاشیه ایشان به نام «عمدة الوسائل فی الحاشیه علی الرسائل» در چهار جلد به سال ۱۳۶۵ق، در نجف به قطع خشتی، چاپ گردیده است.
۹۷. شیخ عبدالله بن شیخ محمد حسن مامقانی (۱۲۹۰-۱۳۵۱ق)، مؤلف تنقیح المقال، شاگرد پدرش. حاشیه بر قطع و ظن.

۱۱۲. شیخ علی بن مولی محمد جواد مرندی (۱۲۸۷-۱۳۷۰ق)، شاگرد آخوند خراسانی و شریعت اصفهانی.
۱۱۳. شیخ علی زاهد همدانی (۱۲۷۴-۱۳۲۹ق)، شاگرد آخوند خراسانی و سید یزدی.
۱۱۴. شیخ علی بن نصرالله همدانی نجفی (م ۱۳۳۹ق)، شاگرد حاج آقا رضا همدانی.
۱۱۵. علی بن حبیب الله ابیوردی شیرازی (م قبل از ۱۳۶۸ق)، شاگرد آخوند خراسانی. حاشیه وی به نام «الفرائد العلیة» در تهران به سال ۱۳۱۵ و ۱۳۲۸ به چاپ رسیده است.
۱۱۶. شیخ علی اکبر بن رجب علی دیزجی زنجان‌ی (م حدود ۱۳۱۰ق)، شاگرد سید حسین کوه کمبری. حاشیه وی به نام «نهاية الوسائل في شرح الرسائل» در دو جلد، شهرت دارد. بخشی از آن (حاشیه بر قطع و ظن) به خط مؤلف که در ۱۲۷۹ نگاشته شده به شماره ۴۳۴ در کتابخانه آیت الله مرعشی، موجود است.
۱۱۷. شیخ محمدعلی انصاری دزقولی (۱۳۱۱-۱۳۵۳ق)، شاگرد شیخ محمدحسن انصاری، داماد شیخ. شرح بر رسائل.
۱۱۸. سید محمدعلی بن سید مهدی حسینی ابطحی سلمی (م ۱۳۷۱ق).
۱۱۹. ملا محمدعلی بن کاظم شاهرودی (م ۱۳۹۳ق)، حاشیه بر بعضی مباحث رسائل.
۱۲۰. میرزا علی محمد رازانی (م ۱۳۲۴ق)، از اساتید آیت الله بروجردی.
۱۲۱. مولی محمدعلی بن احمد قراچه داغی (م ۱۳۱۰ق)، حاشیه بر اصول عملیه.
۱۲۲. شیخ علی بن شیخ محمد رضا بن شیخ هادی کاشف الغطاء (م ۱۳۳۱ق)، حاشیه وی «توضیح الرسائل» نام دارد.
۱۲۳. میرزا محمدعلی بن محمد نصیر مدرسی چهاردهی (م ۱۳۳۴ق)، شاگرد سید حسین کوه کمبری. حاشیه بر قطع و ظن.
۱۲۴. مولی محمدعلی خوانساری بن حاج محمد حسن (۱۲۵۴-۱۳۳۲ق)، شاگرد مجدد شیرازی، میرزای رشتی و شیخ راضی نجفی.
۱۲۵. مولی محمدعلی بن حاج خداداد نخجوانی نجفی (۱۲۶۸-۱۳۳۲ق)، شاگرد محقق رشتی، فاضلین ایروانی و شریبانی.
۱۲۶. حاج شیخ علی اکبر بن محمد حسین نهایوندی (حدود ۱۲۷۹-۱۳۶۹ق)، شاگرد حاج میرزا حبیب الله رشتی و شریعت اصفهانی. حاشیه بر برائت.

۱۲۷. میرزا غلامحسین بن علی اصغر دربندی نجفی (م ۱۳۲۲ق)، از اساتید شیخ عبدالله مامقانی و شاگرد آخوند خراسانی و میرزا حسین خلیلی. حاشیه بر قطع.
۱۲۸. مولی غلامرضا (حاج آخوند) بن حاج رجب علی قمی (م بعد از ۱۳۳۳ق)، شاگرد شیخ. حاشیه وی به نام «قلانده» در ۵۰۴ صفحه، در تهران به سال ۱۳۱۲ به چاپ رسیده است. این حاشیه به صورت قوله، اقوال می باشد و در بیان مقاصد شیخ یکی از بهترین حواشی بوده و مطالب اصولی استاد را خوب فهمیده و توضیح داده است.
۱۲۹. سید فتاح سرابی تیریزی (۱۲۵۲-۱۳۱۱ق)، شاگرد شیخ، میرزای شیرازی و سید کوه کمبری.
۱۳۰. شیخ فتح علی زنجان‌ی نجفی (م ۱۳۳۸ق)، شاگرد محقق رشتی. حاشیه ایشان «تنقیح المسائل في التعالیق علی الرسائل» نام دارد.
۱۳۱. شهید آقا شیخ فضل الله بن ملا عباس نوری مازندرانی (م ۱۳۲۷ق)، شاگرد میرزای شیرازی. نسخه ای از آن (ظاهراً به خط مؤلف) که در تاریخ ۲۹ رجب ۱۲۹۲ پایان یافته، به شماره ۷۳۴ در کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی، موجود است.
۱۳۲. شیخ قاسم بن حمود آل قسام (م ۱۳۳۱ق)، شاگرد شریعت اصفهانی، سید یزدی و سید ابوتراب خوانساری.
۱۳۳. آقا شیخ قاسم اسلامی (م ۱۴۰۰ق)، شاگرد میر سیدعلی یشربی کاشانی و سید محمد تقی خوانساری.
۱۳۴. سید محمد کاظم بن سید عبدالعظیم طباطبایی یزدی (۱۲۴۷-۱۳۳۷ق)، مؤلف عروة الوثقی، شاگرد میرزا محمدحسن شیرازی و صاحب روضات.
۱۳۵. آخوند ملا محمد کاظم خراسانی بن مولی حسین (۱۲۵۵-۱۳۲۹ق)، مؤلف کفایة الأصول، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی اول. ایشان دو حاشیه و شرح بر رسائل نگاشته اند.
- الف - الحاشیة القديمة علی فرائد الأصول.
- ب - الحاشیة الجديدة علی الرسائل یا «در الفوائد في شرح الفرائد» که تاریخ تألیف از ۱۲۹۱ تا ۱۳۰۲ق، می باشد. این حاشیه بارها به چاپ رسیده و طبع تهران آن در ۳۷۲ صفحه و زبیری به سال ۱۳۲۸ مصحح و کم غلطترین آن است. در هاشم آن بازده رساله از بزرگان به چاپ رسیده است.
۱۳۶. شیخ لطف الله اسکی لاریجانی مازندرانی نجفی

۱۴۸. سید محمد بن هاشم هندی غروی (۱۲۴۲-۱۳۲۳ق)، داماد صاحب جواهر، مؤلف شوارح الأعلام و شاگرد شیخ و شیخ محسن خنفر.

۱۴۹. سید محمد بن احمد موسوی کماری قراچه داغی (۱۳۰۹-۱۳۵۱ق)، شاگرد شریعت اصفهانی و سید یزدی و حائری یزدی. از آغاز تا استصحاب. حاشیه وی، سال ۱۳۴۷ در ۲۵۷ صفحه به قطع خنسی در تبریز، چاپ گردیده است.

۱۵۰. شیخ محمود بن محمد ظالمی (م ۱۳۲۴ق)، شاگرد آخوند خراسانی و شیخ محمد حسین کاظمی. حاشیه تا آخر شبهه محصوره را شامل است.

۱۵۱. شیخ مرتضی بن عبدالله نالهی همدانی (م ۱۳۴۸ق).

۱۵۲. سید شمس الدین محمود بن سید علی مرعشی نجفی (۱۲۶۰-۱۳۳۸ق)، شاگرد فاضل شریانی و شیخ الشریعة اصفهانی و شیخ عباس کاشف الغطاء.

۱۵۳. حاج میرزا موسی بن جعفر تبریزی (م ۱۳۰۷ق)، شاگرد شیخ و سید کوه کمری. حاشیه وی، «أوثق الوسائل في شرح الرسائل» نام دارد. این کتاب حاوی تحقیقات عمیق و مشتمل بر نقد و ایراداتی بر کتاب رسائل است. و بسیار مورد توجه اساطین اصول و اساتید فن قرار گرفته و به قول برخی، بهترین حاشیه بر رسائل می باشد.

۱۵۴. شیخ موسی بن شیخ محمد لاند (م ۱۳۶۷ق)، شاگرد شیخ طه نجف و سید یزدی، حاشیه بر رساله قطع.

۱۵۵. سید موسی بن فضل الله حسینی همدانی. وی، چهار حاشیه جداگانه بر چهار رساله: قطع و ظن، براءت، استصحاب و تعادل و تراجم نگاشته است.

۱۵۶. سید مهدی بن سید صالح طباطبایی حکیم (م ۱۳۱۲ق)، شاگرد شیخ طه نجف و آخوند خراسانی.

۱۵۷. شیخ موسی بن عبدالله هجری احسانی، ابو خمین (۱۲۹۵-۱۳۵۳ق)، شاگرد شیخ حسن مطر و سید ابوتراب خوانساری.

۱۵۸. شیخ مهدی کجوری (م ۱۲۹۳ق)، شاگرد صاحب جواهر، این حاشیه به سال ۱۳۰۵ در ۵۱۵ صفحه رحلی در تهران، به چاپ رسیده و مورد پسند مرحوم شیخ نیز واقع گردیده است.

۱۵۹. شیخ مهدی بن محمد حسین بن عزیز خالصی کاظمی (۱۲۷۷-۱۳۴۳ق)، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی و میرزا حبیب الله رشتی. وی فرائد الأصول را تلخیص کرده و تحت عنوان «مختصر الرسائل» به سال ۱۳۴۳ در مشهد به چاپ رسانیده است.

(م ۱۳۱۱ق)، از شاگردان صاحب جواهر، حاشیه بر رساله ظن. حاشیه وی «ذریعة الاعتماد علی إحقاق الحق و فهم المراد عن عبارات شیخنا المرتضی الأستاد» نام دارد.

۱۲۷. مولی محمد بن محمد باقر، فاضل ابروانی (م ۱۳۰۶ق)، شاگرد صاحب جواهر و شیخ و صاحب ضوابط حاشیه بر استصحاب.

۱۲۸. سید محمد عصار (م ۱۳۵۵ق)، وی رسائل را تحت عنوان «برکات الرضویة» تلخیص کرده است.

۱۲۹. سید محسن حجت بن آیت الله سید محمد حجت کوه کمری.

۱۴۰. سید محمد بن محمد تقی حسینی تنکابنی (۱۲۷۷-۱۳۵۹ق)، شاگرد میرزا محمد حسن آشتیانی.

حاشیه وی «ایضاح الفرائد» نام دارد و در ۱۳۵۸ در سه جلد به چاپ رسیده است. وی، در توضیح مطالب اصولی شیخ، نهایت کوشش را نموده و خلاصه ای از بیانات و تحقیقات استادش (آشتیانی) را در خلال اثرش، گنجانیده است.

۱۴۱. میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی (۳۴ یا ۳۵-۱۳۰۲ق)، شاگرد صاحب جواهر، شیخ و شیخ محسن خنفر.

۱۴۲. شیخ محمد بن محمد حسین اشکوری نجفی (م ۱۳۵۶ق).

۱۴۳. شیخ محمد حرزالدین (م ۱۲۷۳-۱۳۶۵ق)، مؤلف معارف الرجال، شاگرد شیخ محمد طه نجف و میرزای رشتی و میرزا حسین خلیلی.

۱۴۴. مولی محمد بن فضلعلی، فاضل شریانی (۱۲۴۸-۱۳۲۲ق)، شاگرد شیخ و سید کوه کمری.

۱۴۵. شیخ محمد بن ملا محمد علی امامی اراکی (م ۱۳۹۹ق)، شاگرد میرزای نائینی. حاشیه وی «تسدید القواعد في حاشية الفرائد» نام دارد، که در ۷۱۵ صفحه به سال ۱۳۹۲ به چاپ رسیده است.

۱۴۶. شیخ محمد لاکانی، وی شرحی بر رساله های قطع و ظن و استصحاب و تعادل و تراجم رسائل نگاشته است.

۱۴۷. سید محمد بن عبدالکریم موسوی تبریزی، مولانا (م ۱۳۶۲ق)، شاگرد فاضل شریانی و شریعت اصفهانی. حاشیه وی، «مصباح الوسائل في شرح الرسائل» نام دارد که به سال ۱۳۴۳ در ۴۲۲ صفحه به چاپ رسیده است.

۱۶۰. سید مهدی بن احمد حسینی کاظمی (م ۱۳۳۶ق)، شاگرد شیخ محمد حسن آل یس و میرزای شیرازی. حاشیه بر بعضی از مباحث رسائل.
۱۶۱. میرزا مهدی بن میرزا جعفر آشتیانی (۱۳۰۶-۱۳۷۲ق)، شاگرد سید یزدی و شیخ فضل الله نوری.
۱۶۲. میرزا نصرالله مدرس شیرازی (م ۱۲۹۱ق)، وی از شیخ اجازه دارد.
۱۶۳. ملا نظر علی طالقانی (۱۲۴۰-۱۳۰۶ق)، شاگرد شیخ و صاحب جواهر.
۱۶۴. شیخ نورالدین بن محمد تفریسی و زوائی قمی (م ۱۳۴۲ق).
۱۶۵. سید هادی خراسانی حائری (م ۱۳۶۸ق).
۱۶۶. شیخ آقا هادی بن محمد امین تهرانی (م ۱۳۲۱ق)، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی و فاضل ایروانی. حاشیه بر برائت و استصحاب. حاشیه وی با عنوان «محجة العلماء» در ۳۲۳ صفحه و زیری در تهران، به سال ۱۳۲۰ به چاپ رسیده است.
۱۶۷. شیخ هادی بن شیخ غدیر طرفی نجفی (۱۲۷۸-۱۳۵۸ق)، شاگرد میرزا حسین خلیلی و شیخ محمد طه نجف و سید یزدی.
۱۶۸. میرزا شهاب الدین محمد هاشم بن سید جلال الدین موسوی خوانساری (۱۳۱۹-۱۳۵۶ق)، شاگرد میرزای نائینی و سید اصفهانی و آقا ضیاء عراقی.
- حواشی که مؤلفین آن شناخته نشده اند**
۱۶۹. حاشیه یکی از شاگردان شیخ که در زمان حیات استاد، آن را از ابتدا تا انتها، نگاشته است. این حاشیه در ملکیت سید حسن رضوی حائری (م ۱۳۲۷ق)، بوده است.
۱۷۰. حاشیه برخی از شاگردان شیخ، از ابتدا تا انتهای رسائل. این حاشیه در کتابخانه سید محمد باقر حجت طباطبایی در کربلا، موجود بوده است.
۱۷۱. حاشیه یکی از اصحاب شیخ که در کتابخانه حسینیة تستره، موجود است.
۱۷۲. حاشیه یکی از شاگردان صاحب جواهر. نسخه ای از آن در کتابخانه سید مهدی قزوینی (م ۱۳۵۸ق)، موجود بوده است.
۱۷۳. حاشیه ای با عناوین «قوله - قوله» در چهار جزء و استدلالی. نسخه خطی از قسمت سوم و چهارم، به شماره ۳۱۵۵ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، موجود و تاریخ پایان آن چهاردهم شوال ۱۲۸۱ می باشد.

۱۷۴. حاشیه ای که شاید از کمال بن محمد باشد و در زمان حیات شیخ تألیف گردیده و گفتار درسی وی را نیز نقل می کند. نسخه خطی آن به شماره ۳۱۸۸ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، موجود است.

۱۷۵. حاشیه ای از شخصی به نام محمد حقیقه که در آن بر تمام رسائل بجز استصحاب، تعلیقه نگاشته است. بر استصحاب نیز کتابی جداگانه به رشته تحریر درآورده است. نسخه خطی ناقصی از آن، که تنها مباحث شکا (مقصد سوم) و برائت را دربر دارد، به شماره ۲۹۲۹ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، موجود باشد.

تازه های تألیف درباره رسائل

۱۷۶. تمهید الوسائل فی شرح الرسائل، نوشته آقای علی مروجی قزوینی. جلد اول آن به چاپ رسیده است.

۱۷۷. درر الفوائد فی شرح الفرائد، نوشته آقا سید یوسف مدنی تبریزی، شاگرد میرزا فتاح شهیدی، در هفت جلد. از این اثر تاکنون پنج مجلد در قم، به چاپ رسیده است.

۱۷۸. شرح الرسائل، نوشته آقای حاج شیخ مصطفی اعتمادی، در سه جلد. مؤلف در نگارش این کتاب از شانزده شرح و کتاب استفاده نموده و مطالبی را که مناسب تشخیص داده (با این که شیخ متعرض نشده است) متعرض شده است.

۱۷۹. تشریح المقاصد، نوشته آقای سید محمد جواد ذهنی تهرانی. این کتاب فارسی است و تاکنون چهار جلد از آن، به چاپ رسیده است.

۱۸۰. الرسائل الجديدة، نوشته آقای علی مشکینی اردبیلی، مؤلف، حشو و زوائد فرائد الاصول را زدوده و خلاصه آن را به طالبان علم، عرضه کرده است. این کتاب، تاکنون چندین بار به چاپ رسیده است.

۱۸۱. الوسائل الی الرسائل، از آقای حاج سید محمد شیرازی، در شانزده جلد. چهار جلد از این کتاب به چاپ رسیده است.

۱۸۲. شرح رسائل، از آقای علی محمدی خراسانی. این شرح در هفت جلد به چاپ رسیده است.

۱۸۳. أوضاع الشروح، از سید عبدالله اصغری. دو جلد از آن به چاپ رسیده است.

۱۸۴. جواهر العقول فی شرح فرائد الاصول.

محمد رضا ناصری فوجانی، چاپ بیروت، (این کتاب شرح میحث تعادل و تراجیح است).

۱۰- رساله در مشتق

آقا بزرگ تهرانی می نویسد: «این رساله در سال ۱۳۰۵ ق، به چاپ رسیده است. ۹۰ ک: ۲۱/۴۲ ش ۳۸۷۰.

مجموعه فتاوی شیخ انصاری - رحمه الله -

ورود ایشان به نجف اشرف (برای دوامین بار) هنگام ریاست علمی صاحب جواهر و شیخ علی کاشف الغطاء بود (سال ۱۲۴۹ ق). با رحلت کاشف الغطاء در سال ۱۲۵۴ و صاحب جواهر در سال ۱۲۲۶ ریاست مطلقه علمی حوزه علمیه نجف و جامعه شیعه، به وی محول شد. زمان آن رسید که فتاوی، تدوین و در دسترس مقلدان قرار بگیرد. اما مشاغل فراوان، به ایشان مجال نداد تا به جمع آوری نظرات و فتاوی خود پردازد؛ از این رو شاگردان آن بزرگ، بر آن شدند تا آرا و نظرات فقهی استاد را گردآوری کرده و در دسترس مقلدین قرار دهند. اینک در این بخش، برخی از کتابهایی را که در تبیین فتاوی شیخ، تألیف گردیده است، معرفی می کنیم.

۱- اصول دین:

رساله ای است فارسی، در بیان اصول دین و برخی از فروع، مطابق با فتاوی شیخ. این رساله توسط میرزا علی آقا، فرزند رستم، پیش خدمت تهریزی، جمع آوری و در سال ۱۲۷۶ به چاپ رسیده است. (همان، ۲: ۱۹۱، شماره ۷۲۲)

۲- اصول دین:

رساله ای است فارسی، در بیان اصول و فروع دین، مطابق با فتاوی شیخ. این رساله به همت مولی محمد تقی شریف یزدی، فرزند محمدباقر، گردآوری شده و در سال ۱۲۷۷ به چاپ رسیده است. (همان، ۲: ۱۸۵، شماره ۶۹۰)

۳- ذخیره المعاد:

رساله ای است فارسی، در احکام عبادات، از آغاز طهارت تا پایان مسائل اعتکاف، منطبق بر نظریات شیخ. این رساله به همت مولی علی تستری گردآوری شده است. نسخه خطی آن، در کتابخانه مرحوم میرزای شیرازی در سامراء، موجود است. (همان، ۱۰: ۲۱، شماره ۱۰۴)

۴- رضاع و احکام آن:

رساله ای است فارسی، در مسائل و فروع رضاع. این رساله، از «رساله الرضاع» شیخ، توسط مرحوم ملا محمد یوسف استرآبادی، استخراج گردیده و به سال ۱۲۷۷ به چاپ

رسیده است. نسخه خطی آن در کتابخانه آقای سید محمد جزایری، موجود است. (همان، ۱۱: ۱۹۴، شماره ۱۱۸۹)

۵- رساله عملیه شیخ انصاری:

رساله ای است فارسی، در احکام عبادات. این رساله، به همت و تلاش آقا شیخ محمد یوسف استرآبادی، گردآوری شده و به تکرار، از جمله در ۱۲۶۹ به چاپ رسیده است. نسخه خطی آن به شماره ۱۲۸۵۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است. از جمله حواشی آن حاشیه آقا شیخ محمد بن شیخ محمد حسن انصاری دزفولی (۱۲۷۲-۱۳۴۴ ق)، است.

۶- سؤال و جواب:

رساله ای است فارسی، در ابواب طهارت، پاکی از حدث و خبث و مسائل متفرقه صلاة. این رساله توسط همون مطابق با فتاوی شیخ جمع آوری شده و مکرر در تهران، از جمله در سال ۱۲۶۸ به چاپ رسیده است. (همان، ۱۲: ۱۵۰، شماره ۴۷۱۶) مرحوم آغا احمد خوئینی قزوینی (م ۱۳۰۷ ق)، بر آن تعلیقه ای نوشته است.

۷- سرور العباد:

رساله ای است فارسی که مرحوم حاج مولی محمد علی یزدی از فتاوی شیخ، استخراج نموده و مکرر، از جمله در بمبئی به سال ۱۳۰۲ ق، همراه با حاشیه میرزای شیرازی اول، به چاپ رسیده است. (همان، ۱۱: ۱۷۵، شماره ۱۱۶۷)

۸- صراط النجاة:

رساله عملیه مرحوم شیخ به زبان فارسی بوده که توسط حاج مولی محمد علی یزدی از فتاوی استاد استخراج گردیده و مکرر به چاپ رسیده است. (همان، ۱۵: ۳۷، شماره ۲۳۰)

۹- صراط النجاة:

رساله ای است معرب از کتاب فوق که به وسیله حاج مولی محمد علی یزدی، پس از وفات شیخ، تعریب گردیده است. این رساله دارای مقدمه ای در باب تقلید و چند فصل و خاتمه می باشد. برخی از حواشی آن عبارتند از:

* حاشیه مرحوم حاج میرزا محمد حسن شیرازی (م ۱۳۱۲ ق).

* حاشیه مرحوم حاج میرزا حبیب الله رشتی (م ۱۳۱۲ ق).

* حاشیه مرحوم شیخ محمد طه نجف (م ۱۳۲۳ ق).

نسخه ای از آن در کتابخانه امام امیرالمؤمنین - علیه السلام - در نجف، موجود است. (همان، ۱۵: ۳۸، شماره ۲۳۱)

۱۰- صیغ العقود:

رساله‌ای است فارسی که توسط مرحوم استرآبادی از فتاوی شیخ، استخراج گردیده و مکرر در تهران به چاپ رسیده است. اولین چاپ آن ۱۲۷۰ و آخرین آن ۱۳۳۲ بوده. (همان، ۱۵: ۱۱۰، شماره ۷۲۸) مرحوم شیخ ملا آغا احمد خوینی قزوینی (۱۲۴۷-۱۳۰۷ق)، از شاگردان شیخ، بر آن حاشیه نگاشته است.

۱۱- الفرائد العریة فی الأحکام الدینیة:

رساله‌ای است فارسی، در ابواب طهارت و صلاة و صوم، از فتاوی مرحوم شیخ که به وسیله آقا شیخ علی بن جهانگیر ایروانی، تدوین گردیده است. (همان، ۱۶: ۱۳۹، شماره ۳۲۲)

۱۲- مجموعه الهدایة:

این رساله، جامع فتاوی شیخ است که توسط شیخ محمد تقی بن محمد باقر شریف یزدی، در سه بخش: ۱. اصول دین، ۲. فروع دین، ۳. گناهان کبیره و صغیره، گردآوری شده و در سال ۱۲۷۷ در یزد به چاپ رسیده است. (همان، ۲۰: ۱۰۹، شماره ۲۱۵۴)

۱۳- منتخب المسائل:

رساله‌ای است که حاج بشیر بن نظر علی از فتاوی مرحوم شیخ، برخی مسائل را انتخاب کرده است. نسخه خطی آن تاریخ نگارش: ۱۲۷۰ق در سامرا موجود است. (همان، ۲۲: ۴۳۴، شماره ۷۷۶) آقا شیخ محمد حسن، فرزند شیخ منصور انصاری، برادرزاده و داماد شیخ (۱۲۵۴-۱۳۳۲ق)، بر آن حاشیه نوشته است.

مقررین بحثهای شیخ

۱- سید ابوالقاسم طباطبایی بن حسن، نوه سید محمد مجاهد (۱۲۴۲-۱۳۰۹ق)، تقریرات فقه و اصول شیخ را نگاشته است. ۱۴

۲- حاج میرزا ابوالقاسم کلانتری تهرانی (۱۲۳۶-۱۲۹۲هـ.ق)، اکثر تألیفات وی در فقه و اصول، از افادات شیخ است. تصنیفات او در فقه، از صلاة مسافر، وقف، رهن، طهارت، لقطه، غضب و زکات، به چاپ نرسیده است. تقریرات اصولی وی، به غیر از حجیت قطع و ظن و تعادل و تراجیح و مشتق و استصحاب، در کتابی به نام «مطرح الأنظار» ۱۵ شامل بحثهای: منجمل و مبین، مطلق و مقید، مفاهیم، مقدمه واجب، صحیح و اعم و اقتضاء فساد نمودن نهی، همراه با دو مسأله فقهی تقلید میت و تقلید

اعلم، به چاپ رسیده است. ۱۶ ایشان پدر حاج میرزا ابوالفضل تهرانی، مؤلف «شفاء الصدور فی شرح زیارة العاشور» و جد میرزا محمد ثقفی، مؤلف تفسیر روان جاوید، است. وی از جمله کسانی بوده که پس از پایان درس شیخ، بحث ایشان را برای عده‌ای تقریر می کرده است.

۳- میرزا احمد فیضی کاشانی بن میرزا محمد محسن، (م ۱۲۸۶ق) وی از شیخ انصاری و صاحب جواهر اجازه اجتهاد و روایت داشته و از جمله کسانی است که بحث شیخ را پس از درس، تقریر می نموده و نیز تقریرات فقه شیخ را نگاشته است. ۱۷

۴- مولی احمد فاضل مراغی بن علی اکبر (م ۱۳۱۰ق)، تقریرات فقه شیخ را به رشته تحریر درآورده است. ۱۸

۵- سید اسماعیل کاشانی بن سید عبدالرزاق. وی قسمت بسیاری از تقریرات فقه و اصول شیخ را نگاشته است. ۱۹

۶- میرزا بابا سبزواری (نام اصلی وی سید جعفر حسینی است، مربوط به بعد از ۱۲۹۳ق)، وی تقریرات اصول شیخ را نگاشته و نسخه خطی آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است. ۲۰

۷- سید محمد تقی سبزواری بن سید کاظم (م ۱۳۱۲ق)، وی تقریرات فقه را در سه جلد، شامل: صلاة، صوم، وقف، اجاره، رهن، متاجر، کفارات، و بحث اصول را در یک جلد شامل: مباحث الفاظ، اجتهاد و تقلید، حجیت ظن و استصحاب سامان داده است. ۲۱

۸- حاج میرزا حبیب الله رشتی، فرزند میرزا محمد علی خان (۱۲۳۴-۱۳۱۲ق)، مؤلف بدایع الاصول. ایشان تقریرات فقه و اصول شیخ را نوشته است. درباره شیخ گفته است: «استاد، دارای سه چیز بود: زهد، علم و سیاست؛ زهد را با خود به قبر برد؛ علم را به من، و سیاست را به حاج میرزا محمد حسن شیرازی بخشید.»

۱۴- نقیه البشر، ۱: ۶۵.

۱۵- چند نسخه خطی از این رساله به شماره های ۶۴۸۸، ۱۵۲۴۸ و ۱۴۶۷۹، در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است. ر.ک: فهرست القبلی ۵۲۶ و ۶۷۲-۶۷۳.

۱۶- الدررینه ۴: ۳۶۹، شماره ۱۶۰۸، والکرام البررة ۱: ۵۹-۶۰.

۱۷- الدررینه ۴: ۳۶۹-۳۷۰، شماره ۱۶۰۹، والکرام البررة ۱: ۱۰۴.

۱۸- نقیه البشر، ۱: ۱۱۴.

۱۹- همان مکرر ۱: ۱۶۰.

۲۰- مجله آترانشا، شماره ۲۲/۹۰.

۲۱- الدررینه ۴: ۳۷۳، شماره ۱۶۳۳. و نقیه البشر، ۱: ۲۴۵.

۱۸- شیخ علی بن محمد علی متسقی نجفی (۱۲۳۷-۱۳۱۴ق)، وی تقریرات شیخ را در فقه و اصول، به رشته تحریر درآورده است.

۱۹- مولی علی خویی (م ۱۳۰۹ق)، از بزرگان شاگردان شیخ (از تقریرات اصولی او سه جزء یافت می شود: ۱- خبر واحد، ۲- اصل مثبت، ۳- برخی مسائل اصولی) ۲۷ رکا: الذریعة ۴/۳۷۹ ش ۱۶۵۹.

۲۰- مولی علی خوانساری (م ۱۳۰۷ق)، وی تقریرات فقه شیخ را در دو جلد، شامل: نماز مسافر، غصب و غیره، به قلم درآورده است. (همان، ۴: ۳۷۹، شماره ۱۶۶۰)

۲۱- مولی لطف الله اسکی لاریجانی (م ۱۳۱۱ق)، استاد سید ابوتراب خوانساری، تقریرات فقه و اصول شیخ را نگاشته، اما اصول آن، از بین رفته است. (همان، ۴: ۳۸۳، شماره ۱۶۸۲)

۲۲- میرزا محمد همدانی بن عبدالوهاب (م ۱۳۰۳ق)، امام الحرمین. (همان، ۴: ۳۸۵، شماره ۱۶۹۰)

۲۳- سید محمد موسوی نقوی هندی بن سید هاشم (۱۲۴۲-۱۳۲۳ق)، داماد صاحب جواهر. وی در تنظیم اللثالی^۱ نوشته است: «هنگام عرضه تقریراتم به علامه انصاری، به خط خود تعلیقاتی بر آن نگاشت». (همان، ۴: ۳۸۶، شماره ۱۶۹۵)

۲۴- میرزا محمد ابراهیم رشتی نیز تقریرات درس فقه شیخ (بحث وقف) را نگاشته و نسخه اصل آن در کتابخانه آیت الله مرعشی، موجود است. ۲۸

۲۵- میرزا محمود میثمی عراقی بن جعفر (۱۲۴۰-۱۳۱۰ق)، تمام تقریرات فقه شیخ را در کتاب: لوامع الأحکام در چهار جلد (غیر از مباحث مکاسب و طهارت) و تقریرات اصول را دو کتاب: ۱- جوامع الشتات فی ما یبرز من العلامة الأنصاری من الإفادات (به غیر از مباحث کتاب فرائد الأصول) ۲- جوامع الفصول عن وجوه حقائق علم الأصول، نوشته است.

۱۰- آقا شیخ حسن شاه عبدالعظیمی بن محمد مهدی (م حدود ۱۲۹۲ق)، تقریرات اصولی شیخ را در مباحث: مقدمه واجب، اجتماع امر و نهی، تعادل و تراجیح، اجتهاد و تقلید در یک جلد به نام «ذخائر الأصول» نگاشته است. (همان، ۴: ۳۷۶، شماره ۱۶۴۲)

۱۱- شیخ حسن هشترودی تبریزی بن ملا عبدالله (م ۱۳۰۴ق)، وی از اصول، مباحث اجتهاد و تقلید و از فقه، مباحث صلاة، زکات، صوم و بعضی از فروع نذر و وقف، از تقریرات شیخ را نوشته ولی به پایان نرسیده و فرزندش شیخ حسین (م حدود ۱۳۳۰ق)، بر آنها حاشیه نوشته است. (همان، ۴: ۳۷۶-۳۷۵، شماره ۱۶۴۱)

۱۲- سید حسین کاشانی بن محمد باقر (م ۱۳۱۳ق)، وی بسیاری از تقریرات شیخ را به نگارش درآورده است. ۲۲

۱۳- سید حسین کوه کمری بن سید محمد (م ۱۲۹۱ق)، از بزرگترین مراجع شیعه. وی بسیاری از افادات شیخ را در فقه و اصول تحریر کرده و از جمله کسانی است که درس را برای عده ای تقریر می نموده است. ۲۳

۱۴- ملا حسینقلی همدانی بن رمضان شوندی درجزینی (۱۲۳۹-۱۳۱۱ق)، از مفاخر تشیع در علم اخلاق. وی تقریرات فقه و اصول شیخ را مکتوب کرده است. (همان، ۴: ۳۷۶، شماره ۱۶۴۶)

۱۵- حاج سید محمد طاهر آقا میری بن سید اسماعیل موسوی دزفولی (م ۱۳۱۸ق)، دومین داماد شیخ. وی تمام دوره اصول و از فقه مباحث خلل صلاة، موارد و ... را نوشته است. ۲۴

۱۶- حاج شیخ علی خاقانی بن شیخ حسین (حدود ۱۲۵۵-۱۳۳۴ق)، وی تقریرات شیخ را در دوره اول، نگاشته است. ۲۵

۱۷- شیخ محمد علی طالقانی (۱۲۳۳-۱۳۱۲ق)، وی تقریرات شیخ را نوشته است. ۲۶

۲۲. نقیاء البشر: ۲: ۵۳۸.

۲۳. الکرام البیرة: ۱: ۲۲۲.

۲۴. الذریعة ۴: ۳۷۷-۳۷۸، شماره ۱۶۵۴، و نقیاء البشر: ۳: ۹۶۹.

۲۵. معارف الرجال: ۲: ۱۲۶. و نقیاء البشر: ۴: ۱۴۰۵-۱۴۰۶.

۲۶. نقیاء البشر: ۴: ۱۶۱۹.

۲۷. معارف الرجال: ۲: ۱۱۵.

۲۸. فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی: ۳: ۲۵۱.

۴- مقالات فارسی (ویژه زندگی شیخ انصاری) ۵- کتابهای چاپی عربی ۶- کتابهای چاپی فارسی ۷- کتابهای خطی (مشترک) ۷- در این مقاله حدود ۱۵۰ نوشتار پیرامون شیخ انصاری معرفی گردیده است.

* کتابهای عربی (ویژه زندگانی شیخ انصاری)

۱- حدائق الادب فی نوادر العرب / شیخ اسدالله امین الواعظین شوشتری (۱۲۷۰-۱۳۵۳ق).

جلد اول این کتاب به زندگانی شیخ و پدرانش تا جابر بن عبدالله انصاری و از او تا قیدار بن اسماعیل بن ابراهیم خلیل-علیهم السلام- اختصاص دارد.

رک: الذریعة، ج ۶، ص ۲۸۱ و مصفی المقال، ص ۷۶-

۲- حیاة الشیخ مرتضی الانصاری / شیخ محمد هادی یومقی غروی-

این نوشتار به کنگره جهانی شیخ انصاری تقدیم شده است.

۳- ذکری وفاة الشیخ الانصاری بعد مرور قرن / شیخ محمدعلی طوسی نجفی، مطبعة القضاء، نجف، ۱۳۸۱ق.

۴- رساله فی ترجمة الشیخ الانصاری / شیخ احمد بن صالح آل طعان قطیفی بحرانی (۱۲۵۱-۱۳۱۵ق).

در پایان آن دو قصیده از نویسنده در ثنای شیخ آمده است. مصفی المقال، ص ۵۰.

۵- فیض الباری فی ترجمة العلامة الانصاری / سید محمدعلی روضاتی اصفهانی، مکارم الآثار، ج ۲، ص ۴۸۸.

۶- لمحات عن حیاة الشیخ الانصاری / محمود سبط الشیخ این نوشتار در مقدمه «مکاسب» چاپ و تحقیق انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم- به چاپ خواهد رسید. (مؤلف آن را ترجمه کرده و جداگانه به چاپ رسانده است).

* * * کتابهای فارسی (ویژه زندگانی شیخ انصاری)

۷- آفتاب فقاہت / محمود افتخارزاده، نشر روح، قم، ۱۳۶۱ش. رقی، ۶۴ص. (کتاب در دو بخش است:

۱- زندگی شیخ انصاری ۲- در پیرامون استصحاب. لازم به یادآوری است که بخش اول فاقد مدرک است).

۸- زندگانی و شخصیت شیخ انصاری- قدس سره- / مرتضی انصاری. این کتاب بهترین نوشتاری است که به بررسی دقیق و همه جانبه زندگی شیخ پرداخته و بخوبی از عهده برآمده است. دیگر مؤلفین نیز از این کتاب بهره های فراوان برده اند.

چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۹ش / ۱۴۱۰ق. وزیری، ۴۸۸ص. (باید یادآور شد این کتاب نیز از حدائق الادب استفاده بسیار برده است).

۹- زندگینامه استاد الفقهاء شیخ انصاری- قدس سره-

نسخه خطی جوامع، به شماره ۷۳۷۱، ۷۳۶۳ و نسخه خطی لوامع، به شماره ۹۵۳۳ (کتاب ۱۲۸۷ق)، ۶۶۵۵ (۱۲۹۷ق)، ۱۱۶۳۶ (۱۲۹۹ق)، ۱۱۵۱۶ (۱۳۱۳ق)، ۶۶۵۴ (۱۳۱۵ق)، ۶۶۵۶ (بی تا) در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است. ۲۹

۲۶- سید مهدی حسینی خویی، تقریرات شیخ را در فقه و اصول، نگاشته است.

۲۷- شیخ مهدی بن شیخ صالح زریجیجی نجفی (۱۲۷۹ق)، وی تقریرات اصول و برخی ابواب فقه شیخ را نگاشته است.

۲۸- شیخ منصور بن محمد امین انصاری دزفولی (۱۲۲۴-۱۲۹۴ق)، برادر کهنتر شیخ بود که تقریرات فقه و اصول استاد را نگاشته است. (همان، ۴: ۳۸۶، شماره ۱۶۹۶)

نسخه های خطی فراوانی از تقریرات شیخ در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است. برخی از آنها عبارتند از:

۱- شماره ۱۳۰۳۷، (شکسته نستعلیق، عبدالجواد سبزواری، ۱۲۷۳ق)

۲- شماره ۱۱۷۰۹، (مختلف الخط، ۱۲۹۸ق)

۳- شماره ۱۳۰۳۴، (نسخ، ۱۳۰۷ق)

۴- شماره ۶۵۰۷، (ناقص الآخر)

۵- شماره ۱۳۰۳۳، ۱۳۰۴۳، ۲۳-۱۳۴۲۰ و ضمیمه ۱۳۵۴۳، ۱۳۵۲۴-۲۷، ۱۳۵۱۶.

چند یادآوری:

۱- هر چند در کتابهای بسیاری از شخصیت شیخ اعظم سخن رفته، اما هدف این نوشتار استقصای کامل و معرفی همه آنان نبوده است.

۲- برخی از کتابهایی که در این فهرست ذکر شده، از ارزش علمی، استحکام و تحلیل، نوآوری و ابتکار تهی بوده و تنها برای فراگیر کردن مقاله بدانها اشارتی رفته است.

۳- در این مقاله ابتدا نام کامل کتاب و نویسنده آن، سپس محل چاپ و مشخصات دیگر و جای یادکرد شیخ، ذکر شده است.

۴- از آنجا که این مقاله از سر شتاب فراهم آمده، فرصت مراجعه مجدد به برخی کتابها به دست نیامده است.

۵- تعداد کتابهای مخطوط که به ذکر شیخ انصاری پرداخته اند، بیش از این شمار است و معرفی همه آنها نیازمند فرصتی فراوان می بود.

۶- این مقاله در هفت بخش تدوین شده است:

۱- کتابهای عربی ۲- کتابهای فارسی ۳- مقالات عربی

- ضیاءالدين سبط الشيخ (م ۱۴۱۵ق) سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۲ ش. رقی، ۲۲۵ ص.
- ۱۰- شیخ اعظم و فقه و فقاہت از دیدگاه امام خمینی / محمدحسن انصاری
- ۱۱- الفیث الساری فی ترجمۃ العلامة الانصاری / محمدباقر ساعدی خراسانی، ر.ک: تاریخ علمای خراسان، ص ۱۵۵.
- ۱۲- فرازهایی از زندگانی خاتم المجتهدین شیخ انصاری / محمود سبط الشيخ؛ انتشارات فیروزآبادی، قم، ۱۳۶۹ ش. رقی، ۶۴ ص.
- ۱۳- مختصری از زندگانی شیخ انصاری / محمدحسن انصاری
- *** - مقالات فارسی (ویژه زندگی شیخ انصاری)
- ۱۴- به یاد خاتم الفقهاء و المجتهدین شیخ انصاری / بدون نویسنده. مجله پیام انقلاب، ش ۶۸ (مهرماه ۱۳۶۱ ش).
- ۱۵- تألیفات و آثار شیخ اعظم انصاری / ناصرالدین انصاری قمی. مجله حوزه ش ۴۶، ص ۱۵۳-۱۶۹ و ش ۴۷، ص ۱۶۳-۱۹۳ (مهرماه و آذرماه ۱۳۷۰).
- ۱۶- تقریرات و جوامع فتاوی شیخ انصاری / ناصرالدین انصاری قمی، مجله مشکاة، ش ۳۳، ص ۱۳۱-۱۴۳.
- ۱۷- زندگینامه شیخ مرتضی انصاری / عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، مجله اعتصام، ش ۲۰ و ش ۲۱ (آذر ۱۳۶۲ ش).
- ۱۸- شخصیت علمی شیخ مرتضی انصاری / محمدجواد مهّری، مجله پاسدار اسلام، ش ۲۵ (دی ماه ۱۳۶۲) و ش ۲۷ (بهمن ماه ۱۳۶۲ ش).
- ۱۹- شیخ مرتضی انصاری / علی دوانی، مجله مکتب اسلام، شماره مسلسل ۴۰ (س ۴ ش ۴) ص ۵۱-۵۶. ذیحجه الحرام ۱۳۸۱ ق.
- ۲۰- کتابشناسی فرائد الاصول / ناصر باقری بیدهندی، مجله نور علم، ش ۲۷، ص ۷۸-۹۱ و ش ۲۸، ص ۱۳۹-۱۵۴.
- ۲۱- مروری به شرح حال و زندگی شیخ مرتضی انصاری / محمود پسندیده، مجله مشکاة، ش ۴۲، ص ۱۰۳-۱۲۴ (بهار ۱۳۷۳).
- ۲۲- مقام علمی آیت الله شیخ مرتضی انصاری / محمد ابراهیم جناتی، مجله کیهان اندیشه، (بهمن ۱۳۶۴ ش).
- ۲۳- نگاهی به زندگی شیخ انصاری / علی محمدی خراسانی، روزنامه کیهان (۲۰ و ۲۲ شهریورماه ۱۳۷۰ ش)، ص ۶.
- ۲۴- نگاهی به زندگینامه و تألیفات شیخ انصاری /
- روزنامه جمهوری اسلامی (۱۴ آذرماه ۱۳۷۱ ش)، ص ۱۱.
- ۲۵- شیخ مرتضی الانصاری / مجله «العرفان»، ج ۳، ص ۹۵۸-۹۶۲.
- **** - مقالات عربی فرستاده شده به دبیرخانه کنگره جهانی شیخ انصاری
- ۲۶- الشيخ الانصاری من خلال آراء الفقهاء / محمدجواد طیبی
- ۲۷- الشيخ الانصاری زعيم النهضة العلمية / جعفر سبحانی
- ۲۸- نبذة من حياة الشيخ الانصاری / محمدحسن یزبک
- ۲۹- ترجمه حیات شیخنا الانصاری / سید جعفر شرف الدین
- ۳۰- ترجمه حیات الشيخ / سید عبدالله شرف الدین
- ۳۱- شخصیه العلامة الانصاری اصولياً و عقلاً / محمد ثناءالله الندوی
- ۳۲- ترجمه الشيخ الانصاری / تحقیق: بدر آل سنبل
- ۳۳- الشيخ، دراسة فی قيمته العلمية / حسین الشامی
- **** - مقالات فارسی ارائه شده به کنگره شیخ انصاری
- ۳۴- ابعاد شخصیت شیخ / سید موسی شبیری زنجانی
- ۳۵- تراز سیاست / علی ابوالحسنی
- ۳۶- سرآمد عقلای دهر / زین الدین سیاح گنجوی - معاصر شیخ انصاری -
- ۳۷- یادی از صالحین / سیدعلی کمالی
- ۳۸- زندگی علمی شیخ / سیدمهدی مرعشی
- ۳۹- شخصیت شیخ انصاری / محمدحسین مجتهدی
- ۴۰- سیره عملی شیخ انصاری / محمد محمدی اشتیاردی
- ۴۱- گفتگو با نوادگان شیخ / دبیرخانه کنگره جهانی شیخ انصاری
- ۴۲- چگونگی مرجعیت و نشر فتاوی شیخ / سید محمدعلی روضاتی
- ۴۳- شیخ و صراط النجاة / محمدتقی عابدی
- ۴۴- جهان اسلام در عصر شیخ / محسن احمدی
- ۴۵- موقعیت شیخ انصاری / مهدی انصاری قمی
- ۴۶- آثار شیخ انصاری / محمد سمعی
- ۴۷- هشت نکته درباره شیخ / سید محمد جزایری

۱۱- ذرایع البیان فی عوارض اللسان / محمدرضا طبیبی نجفی (م ۱۴۰۵ ق)، مطبعة النعمان، نجف، ۱۳۷۷ ق. ج ۲، ص ۱۹۰-۱۹۳

۱۲- الذریعة الی تصانیف الشيعة / علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹ ق)، چاپ سوم، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۹ ق. ج ۱، ص ۷۸، ۱۴۶، ۲۷۲-۲۷۳، ۴۴۹ ج ۲، ص ۲۱۰ ج ۳، ص ۱۷۴، ۴۰۵، ۵۱۸ ج ۶، ص ۱۵، ۲-۱۶۲، ۲۱۶-۲۲۱، ۱۴۷-۱۴۸ ج ۱۳، ص ۳۷۸ ج ۱۵، ص ۶۰، ۶۲، ۸۴، ۱۰۰، ۱۸۷ ج ۱۷، ص ۱۱، ۱۲، ۱۳۷، ۱۳۹، ۳۲۳ ج ۲۱، ص ۴۲ ج ۲۲، ص ۱۵۱، ۲۷۳ ج ۲۳، ص ۱۹، ۲۲۳ ج ۲۴، ص ۳۰۰ ج ۲۵، ص ۱۰۹ ج ۲۶، ص ۳۰۹، ۳۲۹، ۴۴

۱۳- روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات / علامه سید محمد باقر موسوی خوانساری (۱۲۲۶-۱۳۱۳ ق)، تحقیق: اسدالله اسماعیلیان، انتشارات اسماعیلیان، تهران، ج ۱، ص ۹۸-۹۹، ج ۷، ص ۱۶۷ و با شرح و تحقیق: سید محمد علی روضاتی، دار الکتب الاسلامیة، تهران، ۱۳۴۱ ش / ۱۳۸۲ ق. ص ۲۴۰-۲۴۱. این کتاب، به فارسی ترجمه شده است. (تصویر بسیار زیبای شیخ انصاری نیز در این کتاب گراور شده است.)

۱۴- الروضة البهية فی الطرق الشيعية / علامه سید محمد شقیع بن علی اکبر جابلقی (م ۱۲۸۰ ق)، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۰ ق. ص ۲۶۴

۱۵- شعب المقال فی احوال الرجال / میرزا ابوالقاسم بن محمد بن ملا احمد نراقی (م ۱۳۱۹ ق)، چاپخانه گلپهار، یزد، ۱۳۶۷ ق

۱۶- شهداء الفضيلة / علامه شیخ عبدالحسین امینی نجفی (۱۳۲۰-۱۳۹۰ ق)، چاپ نجف، ۱۳۵۵ ق. ص ۳۳۹-۳۴۰ (پاورقی). این کتاب به فارسی درآمده است.

۱۷- طرائف المقال فی معرفة طبقات الرجال / علامه حاج سید علی اصغر جابلقی بروجردی (م ۱۳۱۳ ق)، مقدمه: آیت الله نجفی مرعشی (م ۱۴۱۱ ق)، تحقیق: سید مهدی رجایی، کتابخانه آیت الله نجفی، قم، ۱۴۱۰ ق. ج ۱، ص ۴۶

۱۸- علم اصول الفقه فی ثوبه الجدید / علامه شیخ محمد جواد مغنیه عاملی (م ۱۴۰۰ ق)، دار الکتب الاسلامی، قم، ص ۴۹۹

۱۹- الکنی والالقاب / علامه حاج شیخ عباس قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ ق)، چاپ چهارم، کتابفروشی صدر، تهران، ۱۳۹۷ ق. ج ۲، ص ۳۹۶-۳۹۷. این کتاب به فارسی ترجمه شده است.

۴۸- مجموعه شعر در ثنائی شیخ انصاری / محمدرضا شالچی

۴۹- شخصیت شیخ / سید احمد مددی

۵۰- نابغه بزرگ اسلام / عباس کاشانی

۵۱- مقام علمی و اخلاقی شیخ / یوسف مدنی

۵۲- علامه بزرگ / علی ابوالحسنی

***** کتابهای چاپی عربی (مشترک)

۱- احسن الودیعة فی تراجم مجتهدی الشيعة / علامه سید محمدمهدی موسوی کاظمی (م ۱۳۹۷ ق)، چاپ نجف، ج ۱، ص ۱۴۷

۲- اسرة المجدد الشیرازی / نورالدین شاهرودی، دارالعلوم، بیروت. ص ۲۸-۳۲

۳- الاعلام / خیرالدین زرکلی دمشقی (م ۱۳۹۶ ق)، چاپ دوم، مطبعة کوستاتوماس و شرکاء، بیروت، ۱۳۷۶-۱۳۷۷ ق. ج ۷، ص ۲۰۱

۴- اعلام المکاسب فی الاشخاص و الکتب / منصور لسانی، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۴۰۶ ق. ص ۱۵-۱۸

۵- اعیان الشيعة / علامه کبیر سید محسن امین عاملی (۱۲۸۴-۱۳۷۱ ق)، ترتیب و تنظیم: سید حسن امین. دار المعارف، بیروت، ۱۴۰۲ ق. ج ۱۰، ص ۱۱۷-۱۱۹

۶- ایضاح المکتون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون / اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ ق)، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۲ ق. ج ۲، ص ۱۸۱ و ۳۲۷

۷- بحر الفوائد فی حاشیة الفرائد / حاج میرزا محمدرضا حسن آشتیانی (۱۲۴۸-۱۳۱۹ ق)، چاپ سنگی، تهران، ۱۳۱۵ ق. ص ۵۲ و ۲۸۴

۸- بدایع الافکار / آیت الله العظمی حاج میرزا حبیب الله رشتی (۱۲۳۴-۱۳۱۲ ق)، چاپ سنگی، تهران، ص ۴۵۷

۹- تراجم الرجال / سید احمد حسینی اشکوری، مجمع اللخائر الاسلامیة، قم، ۱۴۰۴ ق. ص ۳۹، ۱۲۴، ۱۶۵، ۱۷۷، ۱۹۰، ۲۲۲، ۲۲۷

۱۰- تکملة امل الامل / علامه بزرگ سید حسن صدر کاظمی (۱۲۷۲-۱۳۵۴ ق)، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، ۱۴۰۶ ق. ص ۱۰۵، ۱۳۵، ۱۶۲، ۱۶۸، ۱۸۸، ۲۳۷، ۲۷۹، ۴۲۴

- ۲۰- لباب اللقباب فی القباب الاطیاب / علامه ملا حبیب الله شریف کاشانی (م ۱۳۴۰ق)، چاپخانه مصطفوی، تهران، ۱۳۷۸ق. باب ۶ (ص ۳۶-۳۷)
- ۲۱- ماضی النجف و حاضرها / شیخ جعفر شیخ باقر آل محبویه نجفی (م ۱۳۷۷ق)، چاپ دوم، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م. ج ۲، ص ۴۷-۵۲
- ۲۲- المستدرک علی معجم المؤلفین / عمر رضا کحالة (م ۱۴۰۸ق)، مؤسسة الرسالة، بیروت، ۱۴۰۶ق. ص ۷۸۱
- ۲۳- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل / حاج میرزا حسین نوری طبرسی (۱۲۵۴-۱۳۲۰ق)، کتابفروشی اسلامیة، تهران، ج ۳، ص ۳۸۲-۳۸۳
- ۲۴- المشیخه یا الامتداد المصنفی الی آل بیت المصطفی (ص). / علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹ق)، چاپ نجف، ۱۳۵۶ق.
- ۲۵- مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال شیخ آقا بزرگ تهرانی، چاپ اول، چاپخانه دولتی ایران، تهران، ۱۳۳۷ش / ۱۳۷۸ق. ص ۴۵۵
- ۲۶- معارف الرجال / شیخ محمد حرزالدین نجفی (۱۲۷۳-۱۳۶۵ق)، چاپ دوم، کتابخانه آیت الله نجفی، قم، ۱۴۱۲ق. ج ۲، ص ۳۹۹-۴۰۴ و صفحات بسیار دیگر در هر سه جلد کتاب.
- ۲۷- معجم المؤلفین، تراجم مصنفی الکتب العربیة / عمر رضا کحالة (م ۱۴۰۸ق)، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ج ۱۲، ص ۲۱۶
- ۲۸- معجم مؤلفی الشیعة / علی فاضل قاینی نجفی، وزارت ارشاد اسلامی، تهران، ۱۴۰۵ق. ص ۴۸-۴۹
- ۲۹- معجم المطبوعات العربیة و المعریة / وسف البیان سرکیس، ج ۲، ص ۱۷۲۶
- ۳۰- مقیس الاثر و مجلد مادثر شیخ محمد حسین اعلمی حایری (م ۱۳۹۴ق)، مطبعة الحکمة، قم، ۱۳۷۴ق به بعد، ج ۲۷، ص ۱۹۹-۲۰۲
- ۳۱- مقدمه فرائد الاصول / تالیف: شیخ انصاری، تحقیق: عبدالله نورانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۰۸ق، ص ۱۳
- ۳۲- مقدمه المکاسب / تالیف شیخ انصاری، تحقیق: سید محمد کلانتر، دارالکتاب، قم
- ۳۳- مقدمه رساله التقیة / تالیف شیخ انصاری، تحقیق: فارس حسون، مؤسسه قائم آل محمد (عج)، قم، ۱۴۱۳ق.
- ۳۴- مقدمه «غایة الآمال» - حاشیه بر مکاسب / علامه شیخ محمد حسن مامقانی (۱۲۳۸-۱۳۲۳ق)، تهران، ۱۳۱۵ق.
- ۳۵- المنجد فی الاعلام / لوئیس معلوف یسوعی، چاپ دوم، کتابفروشی اسماعیلیان، تهران، ۱۴۰۶ق. ص ۸۰
- ۳۶- هدیة العارفین، اسماء المؤلفین، آثار المصنفین / اسماعیل پاشا بن محمد امین بغدادی (م ۱۳۳۹ق)، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۲ق. ج ۲، ص ۴۲۵
- *****
- ۳۷- آشنایی با علوم اسلامی / استاد شهید مرتضی مطهری (شهادت: ۱۳۹۹ق)، چاپ یازدهم، انتشارات صدرا، قم، ۱۳۷۱ش، ج ۳، ص ۳۱ و ص ۱۰۱-۱۰۲
- ۳۸- پاسخ به بداندیشان / مرحوم حاج شیخ محمد علی انصاری قمی، (۱۳۲۹-۱۴۰۵)، چاپ قم، ۱۳۴۹ش. ص ۳۲۱-۳۲۲
- ۳۹- پنجاهی از رفتار علمای اسلام / حاج سید محمد حسینی شیرازی، ترجمه سید عبدالرسول مجیدی، دفتر نشر ایمان، قم، ۱۳۶۲ش. ص ۱، ۲، ۲۳، ۲۴، ۳۱، ۳۴، ۴۸، ۵۰، ۶۴، ۸۳
- ۴۰- تاریخ اصفهان / حاج میرزا حسن خان جابری انصاری اصفهانی (م ۱۳۷۶ق)، چاپ بیست و یکم، ۱۳۳۳ق. ص ۱۵۱
- ۴۱- تاریخ رجال ایران / مهدی بامداد، چاپ دوم از انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹ش، ج ۶، ص ۲۶۰-۲۶۱
- ۴۲- تاریخ علمای خراسان / میرزا عبدالرحمن مدرس خراسانی (۱۲۶۸-۱۳۳۳ق)، مقدمه و تعلیق: محمدباقر ساعدی خراسانی، کتابفروشی دیانت، مشهد، ۱۳۴۱ش. ص ۱۵۵-۱۵۷
- ۴۳- تئمة المتئهی فی تواریخ ایام الخلفاء / حاج شیخ عباس محدث قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ق)، کتابفروشی داوری، قم، ۱۳۹۷ق. ص ۵۶۳
- ۴۴- تذکرة العلماء / علامه میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی (م ۱۳۰۲ق)، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۷۲ش، ص ۲۱۲
- ۴۵- ترجمه روضات الجنات / سید محمدباقر موسوی خوانساری (م ۱۳۱۳ق)، ترجمه محمد باقر ساعدی خراسانی، کتابفروشی اسلامیة، تهران (۱۴۰۲ق)

- ۶۰- فرهنگ فارسی / دکتر محمد معین (م ۱۳۵۰ ش)، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۰ ش، ج ۵ (اعلام)، ص ۱۸۶
- ۶۱- فقهای نامدار شیعه / عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، انتشارات کتابخانه آیت الله نجفی، قم، ۱۴۰۵ ق. ص ۳۲۰-۳۵۱ بر این کتاب نقدی توسط رضا مختاری در کیهان اندیشه، ش ۳ نگارش یافته است.
- ۶۲- فوائد الرضویة فی احوال العلماء المذهب الجعفریة / حاج شیخ عباس محدث قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ ق)، کتابخانه مرکزی، تهران، ص ۶۶۴-۶۶۵
- ۶۳- فهرست کتابخانه رضویه (آستان قدس رضوی) / گروه مؤلفان، چاپخانه طوس، مشهد، ۱۳۲۹ ش. ج ۵، ص ۵۹۳-۵۹۴
- ۶۴- فهرست کتابهای چاپی عربی / خان بابا مشار (م ۱۴۰۰ ق)، چاپخانه نگین، تهران، ۱۳۴۴ ش، ص ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۱۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۸، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۲۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۹۰، ۲۹۳، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۴، ۳۳۱، ۳۵۱، ۳۶۸، ۳۷۳، ۳۸۱، ۳۹۳، ۴۰۰، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۶۱، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۷۰، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۷، ۴۷۸، ۵۱۱، ۵۵۶، ۵۹۲، ۶۱۰، ۶۴۵، ۶۵۹، ۶۶۱، ۶۸۰، ۶۸۲، ۷۳۴، ۷۳۵، ۸۰۶، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۵۴، ۸۵۷، ۸۹۳، ۸۹۵، ۹۰۹، ۹۴۵، ۹۷۴، ۹۷۶، ۹۷۷، ۱۰۰۲
- ۶۵- فیض العلام فی عمل الشهور و وقایع الایام / حاج شیخ عباس قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ ق)، کانون انتشار، تهران، ۱۳۹۳ ق / ۱۳۵۱ ش، ص ۲۷۲
- ۶۶- قصص العلماء / علامه میرزا محمد بن سلیمان تنکابی (م ۱۳۰۲ ق)، کتابفروشی علمیه اسلامی، تهران، ۱۳۹۶ ق. ص ۱۰۶-۱۰۷
- ۶۷- کتابشناسی اصول فقه شیعه / مهدی مهریزی، دبیرخانه کنگره شیخ انصاری، قم، ۱۳۷۳ ش، ص ۹۷-۹۹
- ۶۸- گفتارهای معنوی / استاد شهید مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۶۱ ش، ص ۳۹
- ۶۹- گنجینه دانشمندان / محمد شریف رازی، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۹۶ ق، ج ۵، ص ۱۳۹-۱۴۰
- ۷۰- لؤلؤ الصدف فی تاریخ النجف / سید عبدالله ثقة الاسلام مدرس صادقی اصفهانی، چاپ اصفهان، ۱۳۷۹ ق، ص ۱۰۳-۱۰۸
- ۷۱- لغت نامه / علی اکبر دهخدا قزوینی (۱۲۹۷-۱۳۷۵ ق)،
- ۴۶- جامع الدور / حاج سید حسین فاطمی قمی، چاپخانه علمیه، قم، ۱۳۸۵ ق. ج ۲، ص ۴۰۹-۴۱۳
- ۴۷- خاتمیت / استاد مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، تهران. ص ۱۲۳-۱۲۴
- ۴۸- خلمات متقابل اسلام و ایران / استاد شهید مرتضی مطهری، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۶۳ ش. ص ۴۴۳-۴۴۴
- ۴۹- دائرة المعارف تشیع / زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و بهاء الدین خرمشاهی، بنیاد اسلامی طاهر، تهران، ۱۳۶۹ ش. ج ۲، ص ۵۵۷-۵۵۸
- ۵۰- راهنمای دانشوران / سید علی اکبر برقمی قمی (۱۳۱۷-۱۴۰۸ ق)، انتشارات نوین، قم، ۱۳۵۱ ش.
- ۵۱- ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب / میرزا محمد علی مدرس خیابانی تبریزی (۱۲۹۶-۱۳۷۳ ق)، چاپ اول، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۷ ق. ج ۱، ص ۱۱۷-۱۲۰
- ۵۲- زمین در فقه اسلامی / سید حسین مدرسی طباطبایی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- ۵۳- سیره نبوی / استاد شهید مرتضی مطهری، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ص ۱۱۶
- ۵۴ و ۵۵- سیمای فرزندان / رضا مختاری، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۶۵ ش. ص ۲۹۱، ۳۱۲، ۳۲۱، ۳۲۲ و ۳۹۸-۴۰۰ این کتاب به نام «سیماء الصالحین» ترجمه و چاپ شده است.
- ۵۶- شمس التواریخ / شیخ اسدالله بن محمود گلپایگانی ایزد گنبد (۱۳۰۳-۱۳۶۶ ق)، چاپ اصفهان، ص ۱۷
- ۵۷- طرائق الحقایق / میرزا معصوم علی شیرازی (۱۲۷۰-۱۳۴۴ ق)، چاپ تهران، ج ۳، ص ۲۱۶
- ۵۸- علمای بزرگ شیعه از کلینی تا خمینی / م، جرفادقانی، چاپ اول، قم، ۱۴۰۶ ق، ص ۲۶۱-۲۶۴. بر این کتاب نقدی در کیهان اندیشه، شماره ۹ توسط رضا مختاری نوشته شده است.
- ۵۹- علمای معاصرین / حاج ملا علی واعظ خیابانی تبریزی (م ۱۳۶۷ ق)، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۶۶ ق. ص ۶۰-۶۱ و ۳۲۶-۳۲۷

* شیخ انصاری در کتابهای خطی

- ۸۴- امالی / میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی اصفهانی (۱۳۰۸-۱۳۹۶ق)، ص ۳۴-۴۵. ر. ک: مکارم الآثار ۲/ ۴۸۹
- ۸۵- تراجم العلماء / حسین نوری همدانی (مؤلف، زندگانی شیخ را در ۱۰ صفحه خلاصه کرده است.)
- ۸۶- تکملة اهل الأمل / علامه بزرگ سید حسن صدر کاظمی (۱۲۷۲-۱۳۵۴ق).
- ۸۷- الحصون المنیعة فی طبقات الشیعه / علامه شیخ علی بن شیخ محمدرضا کاشف الغطاء (م ۱۳۵۲ق)
- ۸۸- الدرر البهیة فی تراجم علماء الامامیة / سید محمد صادق بحر العلوم (۱۳۱۵-۱۳۹۹ق).
- ۸۹- کرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة / علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹ق)، بخش مخطوط (مورخ: ۱۳۳۳ق)، ص ۱۷
- ۹۰- لمعات البیان / ملا نصرالله تراب دزفولی (م ۱۳۱۱ق)، (در این کتاب بسیاری از مباحثات شیخ با علمای اهل سنت در مکه و مدینه، گرد آمده و برخی از وقایع زندگانی شیخ نیز در آن ذکر شده است). ر. ک: زندگینامه استاد الفقهاء شیخ انصاری / ۹۴ (پاورقی)
- ۹۱- مشاهیر اسلام / عبد المولی طریحی
- ۹۲- مقدمه کتاب الصلاة / مولى عبدالرحیم. ر. ک: ذرایع البیان / ۱۹۰
- ۹۳- مقدمه فرائد الاصول / حاج شیخ حسین خوانساری، او در ۱۳۱۹ق، ورقه ای در شرح حال شیخ نگاشته و به فرائد (چاپ ۱۳۱۵ق) الحاق نموده است. ر. ک: مکارم الآثار ۲/ ۴۸۹
- ۹۴- مقدمه فرائد الاصول شیخ عبدالحمین بن محمدرضا شوشتری. ر. ک: زندگینامه استاد الفقهاء شیخ انصاری / ۱۵۸ و مکارم الآثار ۲/ ۴۸۹
- ۹۵- مکمل الافهام فی ذکر العلماء الاعلام / میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی (م ۱۳۹۶ق)
- ۹۶- ملخص المقال فی تحقیق احوال الرجال / علامه شهید میرزا ابراهیم دنبلی خویی (۱۲۴۷-۱۳۲۵ق) (از شاگردان شیخ انصاری)
- ۹۷- الموائد فی المتفرقات من الفوائد / علامه سید محمد حسین شهرستانی (م ۱۳۱۵ق) ر. ک: مکارم الآثار ۲/ ۴۸۹

- چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۵ش، ج ۶، ص ۴۰۸، جزوه مسلسل ش ۸۴ (به نقل از فرهنگ معین پرداخته است)
- ۷۲- المآثر والآثار / محمد حسن خان اعتماد السلطنه (م ۱۳۱۳ق)، کتابفروشی سنایی، تهران، ص ۱۳۶-۱۳۷
- ۷۳- مؤلفین کتب چاپی / خان بابا مشار (م ۱۴۰۰ق)، چاپخانه نگین، تهران، ۱۳۸۵ق، ج ۶، ص ۱۲۵-۱۳۵
- ۷۴- مشاهیر دانشمندان اسلام (ترجمه الکنی و الالقاب) / حاج شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹ق)، ترجمه محمدجواد نجفی و شیخ محمد باقر کمره ای، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۹۳ق.
- ۷۵- معارف و معارف / سید مصطفی حسینی دشتی، کتابفروشی اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۹ش.
- ۷۶- مقدمه ای بر فقه شیعه: کلیات و کتابشناسی / سید حسین مدرسی طباطبائی، ترجمه محمد آصف فکرت. بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۶۸ش. ص ۲۴۴-۲۵۱ / متن این کتاب با نوشته مؤلف در زمزمین در فقه اسلامی (یکسان است).
- ۷۷- مکارم الآثار / میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی (۱۳۰۸-۱۳۹۶ق)، تحقیق و تعلیق: سید محمد علی روضائی، نشر نفائس مخطوطات، اصفهان، ۱۳۸۲ق / ۱۳۴۲ش، ج ۲، ص ۴۸۷-۵۱۶
- ۷۸- منتخب التواریخ / ملا محمد هاشم خراسانی (م ۱۳۵۲ق)، کتابفروشی اسلامی، تهران، ص ۱۷۴-۱۷۵ و ۱۸۵
- ۷۹- میراث اسلامی ایران / به کوشش رسول جعفریان، چاپ اول، کتابخانه آیت الله نجفی مرعشی، قم، ۱۳۷۳ش. (ضمن رساله نخست)
- ۸۰- نجوم السماء (تکمله) / میرزا محمد مهدی لکهنوی کشمیری (۱۲۶۰- بعد ۱۳۲۴ق)، مقدمه از آیت الله نجفی مرعشی (م ۱۳۱۵ق)، کتابفروشی بصیرتی، قم، ج ۱، ص ۲۱۲-۲۱۴
- ۸۱- نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت / حامد الگار، ترجمه ابوالقاسم سرّی، تهران، ۱۳۵۶ش، ص ۲۲۹-۲۳۲
- ۸۲- وفيات العلماء / حسین جلالی شاهرودی، چاپخانه خراسان، مشهد.
- ۸۳- وقایع الایام (تمه ماه محرم الحرام) / حاج ملا علی واعظ خیابانی (م ۱۳۶۷ق)، کتابفروشی مصطفوی، قم، ۱۴۱۲ق. ص ۹۳-۹۴ (حاشیه)

